

Hana Arent

O nasilju

NSPM

ALEXANDRIA
APRESA POLITIČKA MISAO

BIBLIOTEKA POLITIČKA MISAO

Hana Arent
O NASILJU
Prvo izdanje

Izdavači

Alexandria Press
Beograd
Nova srpska politička misao
Beograd

Izvršni izdavač

Alexandria Press
Beograd
<http://www.alexandria-press.com>
Stalni Internet štand na Frankfurtom sajmu:
<http://e.book-fair.com/alexandria-press>
<http://e.buchmesse.de/alexandria-press>
e-mail: webmaster@alexandria-press.com

Urednici

Dušan Veličković
Đorđe Vukadinović

Urednica izdanja

Olja Nušić

Dizajn i slog

Alexandria Press Digital Studio
Milan Milosavljević

Složeno plismom

ITC Garamond 10.7pt

Korice

Dizajn: Alexandria Press Digital Studio

Štampa

Janus
Beograd

Tiraž

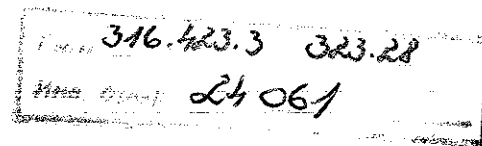
1000

Beograd 2002

ISBN 86-83275-12-4

Hana Arent

O nasilju

Preveo s engleskog

Dušan Veličković

Alexandria Press

Nova srpska politička misao

Beograd 2002

On Violence by Hannah Arendt
Copyright©1969, 1970 by Hannah Arendt
Published by arrangement with Harcourt, Inc

Izdavačka kuća Alexandria Press osnovana je
30. septembra 1999. godine u Beogradu
pod pokroviteljstvom nedeljnika Vreme.
Rad izdavačke kuće je nastavak aktivnosti
započete izdavanjem časopisa Biblioteka
ALEXANDRIA.

Za Meri
u znak prijateljstva

Časopis je pokrenut 9. aprila 1998. godine
kao specijalno izdanje nedeljnika Vreme,
a podržali su ga Open Society Institute - Budapest
i Fond za otvoreno društvo - Beograd.

Posebnu podršku časopisu i izdavačkoj kući,
uključujući i pomoć za web site i online izdanja,
pružio je Fund for Central and East European
Book Projects - Amsterdam.

Alexandria Press i Biblioteka ALEXANDRIA
imaju za cilj da afirmišu umetničko, teorijsko i
publicističko stvaralaštvo u internacionalnim okvirima.

Alexandria Press i biblioteka ALEXANDRIA
zalažu se za vrednosti građanskog društva i
principe jednakih mogućnosti i prava bez
obzira na nacionalnost, veru, rasu i pol.

Objavljivanje ove knjige pomogao je
Fund for Central and East European
Book Projects - Amsterdam

Ova razmišljanja podstaknuta su zbivanjima i raspravama u poslednjih nekoliko godina, posmatranih u odnosu na dvadeseti vek koji je, zaista, kako je Lenjin bio predskazao, postao vek ratova i revolucija, pa otuda i vek onog nasilja za koje se sada veruje da treba da bude njihov zajednički imenitelj. Međutim, u sadašnjoj situaciji postoji jedan drugi faktor koji je, mada ga niko nije predskazao, značajan bar u istoj meri. Tehnički razvoj sredstava nasilja dospeo je danas do tačke na kojoj ni jedan politički cilj ne bi mogao na prihvatljiv način da korespondira sa njihovim destruktivnim potencijalom ili da opravda njihovu aktualnu upotrebu u oružanom sukobu. Otuda je ratovanje - od pamtiveka konačni nemilosrdni arbitar u međunarodnim sporovima - izgubilo mnogo od svoje efikasnosti i skoro sav svoj sjaj. "Apokaliptična" šahovska igra između supersila, to jest, između onih koji se kreću na najvišoj ravni naše civilizacije, igra se u skladu sa pravilom "bilo ko da pobe-

di to je kraj za oboje";¹ to je igra koja nema nikakve sličnosti sa bilo čime što je ratnim igrama prethodilo. Njen "racionalni" cilj je zastrašivanje a ne pobjeda, pa se trka u naoružanju, što više nije priprema za rat, danas može opravdati samo na osnovu pretpostavke da je sve veće zastrašivanje najbolja garancija mira. Na pitanje kako ćemo uopšte moći da se ispetljamo iz očiglednog ludila ovakve pozicije, odgovora nema.

Kako su nasilju - za razliku od moći, sile ili snage - uvek potrebna *oruđa* (kao što je to odavno istakao Engels),² tehnološka revolucija, revolucija u pravljenju alatki, bila je posebno primetna u ratu. Sama suština nasilnog delanja određena je kategorijom sredstvo - cilj, čija je glavna karakteristika, kada se primenjuje u ljudskim poslovima, oduvek u tome da je cilj u opasnosti da bude nadvladan sredstvima koja on opravdava i koja su potrebna da bi se cilj dosegao. Kako se cilj ljudskog delanja, za razliku od konačnih proizvoda fabrikovanja, nikada ne može sa sigurnošću predvideti, sredstva koja se koriste da bi se dostigli politički ciljevi često imaju veći značaj za budući svet negoli nameravani ciljevi.

Štaviše, dok su rezultati čovekovog delanja izvan njegove kontrole, nasilje krije u sebi jedan

¹ Harcey Wheeler, "The Strategic Calculators", u Nigel Calder, *Unless Peace Comes*, New York, 1968, p.109

² *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (1878), Part II, ch. 3

dodatni element proizvoljnosti; nigde Fortuna, dobra ili loša sreća, nema sudbonosniju ulogu u ljudskim poslovima nego što je ima na bojnopolju, a ovo uplitanje nečega što je potpuno neočekivano ne iščezava kada ljudi to nazovu "slučajnim događajem" i konstatuju da je naučno sumnjivo; to se ne može eliminisati ni simulacijama, scenarijima, teorijama igre i sličnim. U ovim stvarima nema izvesnosti, nema čak ni konačne izvesnosti uzajamne destrukcije pod izvesnim predviđenim okolnostima. Sama činjenica da su oni koji se bave usavršavanjem sredstava za destrukciju konačno dostigli nivo tehničkog razvoja na kojem je njihov cilj, a to je rat, dostigao tačku na kojoj potpuno iščezava zahvaljujući sredstvima koja su mu na raspolaganju,³ liči na neko ironično podsećanje na ovu sveprožimajuću nepredvidivost sa kojom se susrećemo kada stupimo u domen nasilja. Glavni razlog što je ratovanje još među nama nije ni tajna težnja ljudskog roda ka smrti, ni nepotisnuti instinkt agresije, a nisu to, konačno i još verodostojnije, ni ozbiljne ekonomske i socijalne opasnosti inherentne razoružanju,⁴ već jednos-

³ Kao što u "Battlefields of the 1980s" ističe General André Beaufre. Samo "u onim delovima sveta koji nisu pokriveni nuklearnim zastrašivanjem rat je moguć, pa je čak i ovo "konvencionalno ratovanje", uprkos njegovim užasima, u stvari, već ograničeno sveprisutnom pretnjom od eskalacije u nuklearni rat. (U Calder, op. cit. p. 3)

⁴ *Report from Iron Mountain*, New York 1967, satira na način razmišljanja Rand Corporation i drugih tink-tenk organizacija, po svom "stidljivom pogledu preko ivice mira" verovatno je bliža realnosti od većine "ozbiljnih" studija. Njen glavni argument da

tavna činjenica da se na političkoj sceni još nije pojavilo nešto što bi zamijenilo ovog konačnog arbitra u međunarodnim poslovima. Nije li Hobs bio u pravu kada je rekao: "Bez mača, sporazumi nisu ništa drugo do reči"?

Nije ni verovatno da će se neka zamena pojaviti sve dok se ne identifikuje nacionalna nezavisnost, odnosno sloboda, u odnosu na stranu upravu, i suverenitet države, odnosno zahtev za nesmetanom i neograničenom moći u spoljnim poslovima. (Sjedinjene Američke Države su jedna od malobrojnih zemalja u kojima je pravilno odvajanje slobode i suvereniteta bar teorijski moguće ukoliko time ne bi bile ugrožene same osnove američke republike. Sporazumi sa inostranstvom su prema Ustavu deo i udeo zakona o zemlji i - kao što je 1793. godine primetio sudija Džejms Vilson - "termin suverenitet je potpuno nepoznat Ustavu Sjedinjenih Američkih Država". Ali vremena jednog takvog "razboritog i smelog odvajanja od tradicionalnog jezika i konceptualnog političkog okvira evropske nacionalne države daleka su prošlost; nasleđe američke revolucije je zaboravljeno, a američka vlada je, bilo to dobro ili loše, ušla

je rat toliko bitan za funkcionisanje našeg društva da se ne usuđujemo da ga ukinemo ukoliko ne pronađemo neki još ubistveniji način rešavanja problema, šokiraće samo one koji su zaboravili do koje mere je kriza nezaposlenosti u doba Velike depresije rešena jedino zahvaljujući izbijanju Drugog svetskog rata, ili one koji konvencionalno zanemaruju ili odbacuju razmere sadašnje nezaposlenosti prikrivene zapošljavanjem većeg broja ljudi nego što je to potrebno.

u nasleđe Evrope kao da je to njena baština, nesvesna, avaj, činjenice da je opadanju evropske moći prethodilo i da ga je pratilo političko bankrotstvo, bankrotstvo nacionalne države i njenog koncepta suvereniteta. Da je rat i dalje *ultima ratio*, staro nastavljanje politike putem nasilja u spoljnim poslovima nerazvijenih zemaljama, nije nikakav argument protiv njene zastarelosti, a činjenica da samo male zemlje bez nuklearnog i biološkog naoružanja još mogu sebi da dozvole da ratuju, slaba je uteha. Javna je tajna da će se čuveni slučajni događaji najverovatnije desiti u onim delovima sveta u kojima je stara poslovice "pobeda nema alternativu" zadržala visok stepen kredibilitnosti.

U ovakvim okolnostima ima zaista malo toga što je tako zastrašujuće kao što je poslednjih decenija sve veći prestiž naučno specijalizovanih trustova mozгова u savetima vlada. Nevolja nije u tome što su oni dovoljno hladnokrvni da "misle nezamislivo", već u tome što oni ne *misle*. Umesto da se prepuste jednoj takvoj staromodnoj aktivnosti koja se ne može kompjuterizovati, oni računaju s posledicama izvesnih hipotetički uzetih konstelacija, a da, međutim, nisu u stanju da svoje hipoteze provere u odnosu na stvarne događaje. Logički tok u ovim hipotetičkim konstrukcijama budućih događaja uvek je isti: ono što se prvo pojavi kao hipoteza - sa svojim impliciranim alternativama ili bez njih, u skladu s nivoom sofis-

ticiranosti - odmah se pretvara, obično već posle nekoliko paragrafa, u "činjenicu" iz koje se dalje rađa čitav niz sličnih ne-činjenica, što za rezultat ima da je čisto spekulativni karakter celog poduhvata zaboravljen. Nepotrebno je reći da ovo nije nauka već pseudonauka, "očajnički pokušaj društvenih i biheviorističkih nauka", po rečima Noama Čomskog (Noam Chomsky), "da imitiraju površinske odlike nauka koje zaista imaju značajan intelektualni sadržaj". Najočigledniji i "najdublji prigovor ovoj vrsti strateške teorije nije u tome što je ona ograničeno korisna već što je opasna, jer nas može navesti da poverujemo da razumemo događaje i da imamo kontrolu nad njihovim tokom, što nije tačno", kao što je nedavno naglasio Ričard N. Gudvin (Richard N. Goodwin) u jednom prikazu čija je dragocena vrlina u tome što otkriva da "nesvesni humor" karakteriše mnoge ovakve pompezne pseudonaučne teorije".⁵

Događaji su, po definiciji, dešavanja koja prekidaju rutinske procese i rutinske procedure; san futurologa se može ostvariti samo u svetu u kome se nikada ništa značajno ne dešava. Predviđanja budućnosti uvek su samo projekcije sadašnjih automatskih procesa i procedura, odnosno dešavanja koja će se verovatno desiti ukoliko ljudi ne reaguju i ukoliko se ništa neočekivano ne do-

⁵ Noam Chomsky u *American Power and the New Mandarins*, New York, 1969; prikaz Richard N. Goodwina knjige Thomas C. Schelling, *Arms and Influence*, Yale, 1966, u *The New Yorker*, February 17, 1968.

godi; svaka akcija, dobra ili loša, i svaka slučajnost nužno uništavaju čitavu shemu u čijem se okviru to predviđanje kreće i u kojem ono nalazi svoju očiglednost. (Prudonova usputna primedba: "Produktivnost neočekivanog daleko prevazilazi obazrivost jednog državnika", još je, srećom, istinita. Ona još očiglednije prevazilazi i kalkulacije stručnjaka). Nazivati takva neočekivana, nepredviđena i nepredvidiva dešavanja "slučajnim događajima" ili "poslednjim dahom prošlosti", osuđujući ih tako na irelevantnost ili na čuveno "smetlište istorije", najstariji je trik u ovom poslu; taj trik nesumnjivo pomaže da se teorija dovede u red, ali po cenu da se sve više udaljuje od realnosti. Opasnost nije samo u tome što su ove teorije naizgled dopadljive jer sopstvenu potvrdu nalaze u aktualno primetnim sadašnjim trendovima, već zato što one, zbog svoje unutarne konzistentnosti, imaju hipnotički efekat; ove teorije uspravljaju naš zdrav razum koji nije ništa drugo do naš mentalni organ za opažanje, razumevanje i razmatranje realnosti i činjeničnog stanja.

Svako ko razmišlja o istoriji i politici ne može da ne bude svestan ogromne uloge koju je nasilje oduvek imalo u ljudskim poslovima, pa je već na prvi pogled prilično iznenađujuće što je ono tako retko izdvajano radi posebnog razmatranja.⁶ (U

⁶ Postoji, naravno, ogromna literatura o ratu i ratovanju, ali ona se bavi primenom nasilja, a ne nasiljem kao takvim.

najnovijem izdanju Enciklopedije društvenih nauka "nasilje" čak i ne postoji kao odrednica). Ovo pokazuje u kojoj su meri nasilje i njegova arbitrarost uzimani zdravo za gotovo i tako zanemarivani; niko ne dovodi u pitanje niti istražuje ono što je svima očigledno. Oni koji su u ljudskim odnosima videli samo nasilje, ubedeni da su oni "uvek nasumični, da nisu ozbiljni i precizni" (Renan) ili da je Bog oduvek na strani većih bataljona, nisu imali ništa više da kažu ni o nasilju ni o istoriji. Svako ko je tražio neki smisao u zapisima iz prošlosti gotovo da je morao da nasilje vidi kao jedan marginalan fenomen. Bilo da je to Klauzevic (Clausewitz) koji rat naziva "nastavkom politike drugim sredstvima", ili Engels za koga je nasilje akcelerator ekonomskog razvoja,⁷ naglasak je na političkom ili ekonomskom kontinuitetu, na kontinuitetu jednog procesa koji ostaje određen onim što je prethodilo nasilnom delanju. To je razlog zbog kojeg su studenti međunarodnih odnosa sve donedavno smatrali "da je opšte načelo da vojno rešenje koje nije u skladu s dubljim izvorima nacionalne moći ne može biti stabilno", ili da, po Engelsovim rečima, "gde god je struktura moći jedne zemlje u protivrečnosti s njenim ekonomskim razvojem" politička moć sa svojim sredstvima nasilja je ta koja će doživeti poraz.⁸

Danas su sve te stare istine o odnosu rata i politike, ili o nasilju i moći, postale neprimen-

⁷ Vidi Engels, *op. cit.*, Deo II, poglavlje 4.

⁸ Wheeler, *op. cit.*, p. 107, Engels, *ibidem*.

ljive. Posle drugog svetskog rata nije sledio mir već hladni rat i uspostavljanje vojno-industrijsko-radničkog kompleksa. Govoriti o "prioritetu potencijala za vođenje rata kao glavnoj strukturnoj sili društva", tvrditi da "ekonomski sistemi, političke filozofije i corpora juris služe ratnom sistemu i da ga proširuju, a ne obrnuto", zaključiti da je "sâm rat osnovni društveni sistem u okviru kojeg drugi oblici društvene organizacije dolaze u konflikt ili konspiraciju" - sve to zvuči mnogo prihvatljivije od Engelsovih ili Klauzevicovih formula iz devetnaestog veka. To je ubedljivije čak i od ovog jednostavnog preokreta koji je predložio anonimni autor *Izveštaja sa gvozdene planine* - umesto da je rat "produžetak diplomatije (ili politike, ili nastojanja da se ostvare ekonomski ciljevi)", mir je nastavak rata drugim sredstvima - stvarni razvoj tehnike ratovanja. Po rečima ruskog fizičara Saharova, "Termonuklearni rat se ne može smatrati nastavljanjem politike drugim sredstvima (u skladu s Klauzevicovom formulom). Takav rat bi bio sredstvo univerzalnog samoubistva".⁹

Štaviše, mi znamo da bi "nekolika oružja mogla za tren oka zbrisati sve druge izvore nacionalne moći",¹⁰ da je pronađeno biološko oružje koje bi omogućilo "malim grupama pojedina... da poremete stratešku ravnotežu" i koje bi

⁹ Andrei D Sakharov, *Progress, Coexistence, and Intellectual Freedom*, New York, 1968, p.36.

¹⁰ Wheeler, *ibidem*.

bilo dovoljno jeftino da ih mogu proizvesti "nacije koje nisu u stanju da razviju nuklearne snage",¹¹ da će "za samo nekoliko godina "vojnici roboti učiniti "ljude vojnike potpuno zastarelim",¹² i da su, konačno, u konvencionalnom ratovanju siromašne zemlje mnogo manje ranjive od velikih sila upravo zato što su "nerazvijene" i zato što tehnička superiornost može u gerilskim ratovima "biti mnogo više prepreka nego preimućstvo".¹³ Ono što svi ovi neugodni izumi donose jeste potpuni preokret u odnosu između moći i nasilja, nagoveštavajući i preokret u budućim odnosima između malih i velikih sila. [Količina nasilja koja stoji na raspolaganju bilo koje date zemlje uskoro ne mora biti pouzdana indikacija njene snage ili sigurna garancija da takvu zemlju neće uništiti neka znatno manja i slabija sila.] Ovo ima zlokobnu sličnost s jednim od najstarijih uvida političke nauke, a koji se odnosi na to da se moć ne može meriti obiljem, da preveliko bogatstvo može da potkopa moć, da su bogati posebno opasni za moć i napredak republika - uvid koji ne gubi validnost zbog toga što je zaboravljen, pogotovo ne u vreme kada je istinitost takvog uvida dobila novu dimenziju validnosti zahvaljujući tome što se može primeniti i na arsenal nasilja.]

Što je nasilje kao instrument postajalo sumnjivije i neizvesnije u međunarodnim odnosima,

¹¹ Nigel Calder, "The New Weapons", u *op. cit.*,

¹² M. W. Thring, "Robots on the March", u Calder, *op. cit.*, p.169

¹³ Vladimir Dedijer, "The Poor Man's Power", u Calder, *op. cit.*, p.29.

utoliko je sticalo veću reputaciju i privlačnost u domaćim poslovima, posebno kada je reč o revoluciji. Snažna marksistička retorika nove levice podudara se sa stalnim porastom potpuno nemarksističkog ubeđenja koje je proklamovao Mao Ce Tung, da "Moć izrasta iz puščane cevi". Svakako, Marks je bio svestan uloge nasilja u istoriji, ali za njega je ta uloga bilo od sekundarnog značaja; propast starog društva rezultat je njegovih inherentnih kontradiktornosti, a ne nasilja. Pojavi novog društva prethodile su, ali ga nisu prouzrokovale, nasilne pobune, koje je Marks povezao sa nevoljama radnika koje prethode zbivanju organskog pokreta, ali ga, naravno, ne prouzrokuju. Na isti način on je državu smatrao instrumentom nasilja u rukama vladajuće klase; ali stvarna moć vladajuće klase nije se sastojala u nasilju, niti se na njega oslanjala. Moć je bila određena ulogom vladajuće klase u društvu, ili, još tačnije, njenom ulogom u procesu proizvodnje. Često se primećuje, ponekad sa žaljenjem, da je revolucionarna levica pod uticajem Marksovog učenja isključila upotrebu nasilnih sredstava; "diktatura proletarijata" - otvoreno represivna u Marksovim spisima - nastupala je posle revolucije i trebalo je, kao i rimska diktatura, da traje jedno striktno određeno vreme. Politički atentat je, osim u nekoliko slučajeva individualnog terora koji su izvršile male grupe anarhista, bio uglavnom prerogativ desnice, dok su organizovani oružani ustanci ostali vojna specijalnost. Levica je ostala ubeđena "da su sve tajne zavere ne samo

beskorisne već i štetne. Oni [su znali] veoma dobro da revolucije ne nastaju smišljeno i arbitrarno, već da su uvek i na svakom mestu bile nužni rezultat okolnosti potpuno nezavisnih od volje i vodstva posebnih partija i čitavih klasa."¹⁴

Na nivou teorije bilo je nekoliko izuzetaka. Žorž Sorel (Georges Sorel), koji je na početku ve- ka pokušao da poveže marksizam sa Bergsonovom filozofijom života - rezultat je, mada na mnogo nižem nivou sofisticiranosti, neobično sličan današnjem Sartrovom spajanju egzistencijalizma i marksizma - razmišljao je o klasnoj borbi u vojnim terminima; ipak, on na kraju nije predložio nikakvo veće nasilje od čuvenog mita o generalnom štrajku, što je oblik akcije za koju bismo mi danas mislili da više pripada arsenalu nenasilne politike. Pre pedeset godina čak i ovaj skromni predlog stvorio mu je reputaciju fašiste, uprkos njegovog oduševljenog odobravanja Lenjina i ruske revolucije. Sartr, koji u svom predgovoru za Fanonovu knjigu *Prezreni na svetu* ide mnogo dalje u glorifikaciji nasilja od Sorela u njegovim čuvenim *Razmišljanjima o nasilju* - dalje i od samog Fanona čiju argumentaciju želi da dovede do zaključka - i dalje pominje "Sorelove fašističke iskaze". Ovo pokazuje do koje mere Sartr nije svestan svog osnovnog neslaganja sa Marksom u odnosu na pitanje nasilja, posebno kada tvrdi da

"kroz nezadrživo nasilje... čovek sebe ponovo stvara", da je "ludački bes" ono kroz šta "prezreni na svetu" mogu "postati ljudi". Ovi pojmovi su još značajniji zato što je ideja čoveka koji sebe stvara striktno u tradiciji hegelijanskog i marksističkog mišljenja; to je prava osnova čitavog levičarskog humanizma. Ali, prema Hegelu čovek "proizvodi" sebe kroz mišljenje,¹⁵ dok po Marks, koji je potpuno preokrenuo Hegelov "idealizam", ovu funkciju ispunjava rad, ljudski oblik metabolizma s prirodom. I mada može da se tvrdi da je bunt protiv samog fakticiteta ljudske situacije ono što je zajedničko svim pojmovima o čoveku koji sebe stvara - ništa nije očiglednije negoli to da čovek, bilo kao pripadnik vrste, bilo kao individua, ne duguje svoju egzistenciju sebi samom - i da je, prema tome, ono što Sartr, Marks i Hegel imaju zajedničko, mnogo značajnije od tih posebnih aktivnosti kroz koje bi ova ne-činjenica po svoj prilici trebalo da se dogodi, pa se i pored toga ne može osporiti da postoji jaz između u suštini mirnih aktivnosti mišljenja i rada i svih dela nasilja. ["Ubiti jednog Evropljanina znači jednim udarcem postići dva cilja... ostaju jedan mrtav čovek i jedan slobodan čovek", kaže Sartr u svom predgovoru.] Ovo je rečenica koju Marks nikada nije mogao da napiše.¹⁶

¹⁴ Za ovu Engelsonu primedbu u manuskriptu iz 1847, dugujem Jacob Barionu, *Hegel und die marxistische Staatslehre*, Bonn, 1963.

¹⁵ Vrlo je sugestivno to što Hegel u ovom kontekstu govori o "Sichselbstproduzieren" Vidi *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, ed. Hoffmeister, p. 114, Leipzig, 1938.

¹⁶ Vidi dodatak I, str. 113

Citirala sam Sartra da bih pokazala da ovo novo skretanje ka nasilju u razmišljanju revolucionara može da ostane nezapaženo čak i od strane jednog od njegovih najreprezentativnijih i najartikulisanijih glasnogovornika,¹⁷ i to je sve još značajnije zato što očigledno nije reč o apstraktnom pojmu u istoriji ideja. (Ako čovek preokrene "idealistički" koncept mišljenja, može stići do "materijalističkog" koncepta rada; nikada neće stići do pojma nasilja). Nema sumnje da sve ovo ima svoju sopstvenu logiku, ali ona proizilazi iz iskustva, a to iskustvo nije bilo poznato bilo kojoj ranijoj generaciji.

Patos i *élan* Nove levice, njihova verodostojnost, da tako kažem, u tesnoj su povezanosti sa izopačenim samoubilačkim razvojem modernog oružja; ovo je prva generacija koja treba da odraste u senci atomske bombe. Oni su od generacije svojih roditelja nasledili iskustvo ogromnog bespravnog uvlačenja kriminalnog nasilja u politiku: oni su u srednjoj školi i koledžu učili o koncentracionim logorima za istrebljenje, o genocidu i torturi,¹⁸ o masovnom pokolju civilnog stanovništva u ratu, bez čega moderne vojne operacije više nisu moguće čak i ako se ograniče na "konvencionalno" oružje. Njihova prva reakcija je bila skretanje od bilo kojeg oblika nasilja, skoro kao

¹⁷ Vidi dodatak II, str. 113

¹⁸ Noam Čomski s pravom primećuje da je jedan od motiva za otvorenu pobunu odbijanje "da se zauzme mesto pored 'dobrog Nemca' koga smo svi naučili da preziremo" *Op. cit.*, p.368

prirodno zalaganje za politiku nenasilja. Pravi veliki uspesi ovog pokreta, posebno u oblasti ljudskih prava, bili su praćeni pokretom otpora protiv rata u Vijetnamu, što je ostao važan faktor za određivanje klime mnjenja u ovoj zemlji. Međutim, nije tajna da su se stvari od tada promenile, da se pristalice nenasilja nalaze u defanzivi, i bilo bi beskorisno reći da samo "ekstremisti" podležu glorifikaciji nasilja i da su samo oni - poput Fanonovih alžirskih seljaka - otkrili da se "jedino nasilje isplati".¹⁹

Ovi novi militanti bili su denuncirani kao anarhisti, nihilisti, crveni fašisti, nacisti i, sa znatno više opravdanja, kao "ludistički uništitelji mašina",²⁰ a studenti su uzvraćali podjednako besmislenim parolama kao što su "policijska država" ili "latentni fašizam kasnog kapitalizma" i, sa znatno više opravdanja, "potrošačko društvo".²¹ Za njihovo ponašanje optuživani su najrazličitiji druš-

¹⁹ Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (1961), izdanje Grove Press, 1968, p.61 Koristim ovo delo zbog velikog uticaja koje ima na sadašnju generaciju studenata. Sam Fanon, međutim, u vezi sa nasiljem ima mnogo veće sumnje od svojih obožavalaca. Čini se da je jedino prvo poglavlje ove knjige, "O nasilju", masovno čitano. Fanon poznaje "nepomućenu i totalnu brutalnost [koja], ako se protiv nje odmah ne boriš, bez razlike dovedi do poraza pokreta u roku od nekoliko nedelja" (p.147)

O nedavnoj eskalaciji nasilja u studentskom pokretu vidi poučnu seriju "Gewalt" u nemačkom magazinu *Der Spiegel* (10. februar 1969, i dalje), i seriju "Mit dem Latein am Ende" (Nos. 26 i 27, 1969).

²⁰ Vidi dodatak III, str. 115

²¹ Poslednji u nizu ovih epiteta imao bi smisla ukoliko bi imao deskriptivno značenje. Iza njega je, međutim, stajala Marksova

tveni i psihološki faktori - prevelika popustljivost vaspitanja u Americi i eksplozivna reakcija na suviše veliki autoritet u Nemačkoj i Japanu, odsustvo slobode u Istočnoj Evropi i suviše velika sloboda na Zapadu, poguban nedostatak posla za studente sociologije u Francuskoj i preobilne mogućnosti za napredovanje na gotovo svim poljima u Sjedinjenim Državama - sve ovo se na lokalnom nivou pojavljuje kao sasvim verovatno, ali je u jasnoj kontradikciji sa činjenicom da je studentski bunt globalni fenomen. Čini se da zajednički društveni imenitelj ovog pokreta ne dolazi u pitanje, ali je istina da su psihološki ovu generaciju, čini se, svuda karakterisali prava hrabrost, zapanjujuća volja za akciju i ništa manje zapanjujuća uverenost u mogućnost promene.²² Ali ove odlike nisu uzroci, i ukoliko se čovek upita kako je

iluzija društva slobodnih proizvođača, oslobađanja proizvodnih društvenih snaga, što se, u stvari, nije dostizalo revolucijom već naukom i tehnologijom. Štaviše, u svim zemljama koje su prošle kroz revoluciju ovo oslobađanje nije bilo ubrzano, već ozbiljno usporeno. Drugim rečima, iza njihovog osuđivanja potrošnje stoji idealizacija proizvodnje, a zajedno s tim i stara idolizacija produktivnosti i kreativnosti. "Radost destrukcije je kreativna radost" - da, zaista, ukoliko čovek veruje da je "radost rada" produktivna; destruktivnost je jedini preostao "rad" koji se može obavljati jednostavnim sredstvima bez pomoći mašina, mada bi, naravno, mašine taj posao obavile mnogo efikasnije.

²² Ova želja za akcijom se naročito primećuje u malim i relativno bezazlenim poduhvatima. Studenti uspešno udaraju na vlasti u kampusu koje zaposlenima u kafeteriji, zgradama i igralištima plaćaju manje od zakonskog minimuma. Odluka studenata u Berkliju da se pridruže borbi za pretvaranje jednog praznog prostora, koji poseduje univerzitet, u "Narodni park", trebalo bi ubrojati u takve poduhvate, čak i ako je to izazvalo do tada najgoru reakciju vlasti. Ako se sudi po incidentu u Berkliju, čini

zaista došlo do ovog potpuno neočekivanog razvoja na univerzitetima širom sveta, čini se da je apsurdno ignorisati najočigledniji i možda najmoćniji faktor, kome, štaviše, ništa ne prethodi i za koji nema analogije - prostu činjenicu da tehnološki "progres" u toliko mnogo slučajeva vodi pravo u propast;²³ da nauke, koje predaje i izučava ova generacija, čini se ne samo da jednostavno nisu u stanju da opovrgnu katastrofalne posledice sopstvene tehnologije, već da su dostigle stupanj razvoja na kojem "ne postoji ni jedna prokleta stvar koja se može uraditi a da se ne može pretvoriti u rat".²⁴ (Svakako, ništa nije značajnije za integritet univerziteta - koji, po rečima senatora Fulbrajta (Fulbright), izneveravaju poverenje javnosti kada postanu zavisni od istraživačkih projekata koje sponzorise vlada²⁵ - nego što je rigorozno odvajanje od ratno orijentisanog istraživanja i svih drugih poduhvata koji su u vezi s tim; ali bilo bi naivno očekivati da će to promeniti prirodu savremene nauke ili da će sprečiti ratne napore, kao što bi bilo naivno i poricati da bi rezultiraju-

se da upravo takve "nepolitičke" akcije ujedinjuju studente iz radikalne avangarde. "Referendum studenata, koji je bio najmasovniji u istoriji studentskog glasanja, pokazao je da je od 15.000 studenata 85 posto njih glasalo da se taj prostor pretvori u narodni park. Vidi izvanredni izveštaj Sheldon Wolin and John Schaar, "Berkeley: The Battle of People's Park", *New York Review of Books*, June 19, 1969

²³ Vidi dodatak IV, str. 117

²⁴ Prema Jerome Lettvin, sa M.I.T., u *New York Times Magazine*, May 18, 1969

²⁵ Vidi dodatak V, str. 118

će ograničavanje moglo dovesti do snižavanja univerzitetskih standarda.²⁶ Jedina stvar do koje ovo odvajanje verovatno ne bi dovelo jeste jedno opšte ukidanje federalnih fondova; jer, kako je Džerom Letvin (Jerome Lettvin) sa M.I.T. nedavno ukazao, "Vlada ne može sebi da dozvoli da nas ne podržava"²⁷ - isto kao što univerziteti ne mogu sebi da dozvole da ne prihvate federalne fondove; međutim, ovo ne znači ništa drugo nego da oni "moraju da nauče kako da sterilizuju finansijsku pomoć" (Henri Stil Komadžer) (Henry Steel Commager), što je težak ali ne i nemoguć zadatak ako se posmatra u okviru ogromnog porasta moći univerziteta u savremenim društvima). Ukratko, naizgled neodoljivo umnožavanje tehnika i mašina daleko od toga da preti nezaposlenošću samo određenim klasama, već ugrožava postojanje čitavih nacija pa tako i čitavog čovečanstva.

Sasvim je prirodno što će nova generacija živeti s većom svesću o mogućnosti sudnjeg dana negoli oni "preko trideset", ne zato što su mlađi već zato što je to njihovo prvo odlučujuće iskustvo u svetu. ("Ono što su za nas "problemi", to je "ugrađeno u krv i meso mladih").²⁸ Ako nekom od pripadnika ove generacija postavite dva jed-

²⁶ Stalno pomeranje osnovnog istraživanja od univerziteta ka industrijskim laboratorijama veoma je značajno i pogodno kao primer za ilustraciju.

²⁷ *Loc. cit.*

²⁸ Stephen Spender, *The Year of Young Rebels*, New York, 1969, p.179

nostavna pitanja: "Kakav biste želeli da bude svet za pedeset godina?" i "Kako biste želeli da izgleda vaš život za pet godina od danas", odgovorima često prethode "Pod pretpostavkom da svet i dalje postoji" i "Pod pretpostavkom da sam još u životu". Po rečima Džordža Valda (George Wald) "ono sa čime se suočavamo jeste generacija koja uopšte nije sigurna da pred sobom ima budućnost".²⁹ Jer budućnost je, kako kaže Spender, "kao tempirana bomba koja je zakopana, ali koja otkucava u sadašnjosti." Na pitanje koje se često čuje: Ko su oni, ta nova generacija?, čovek dolazi u iskušenje da odgovori: Oni koji čuju otkucavanje. A na drugo pitanje: Ko su oni koji njih potpuno osporavaju?, odgovor bi sasvim lepo mogao da bude: Oni koji ne poznaju stvari onakve kakve one zaista jesu, ili odbijaju da se sa njima suoče.

Studentski bunt je globalni fenomen, ali manifestacije ovog bunta, naravno, u velikoj meri variraju od zemlje do zemlje, često i od univerziteta do univerziteta. Ovo je naročito tačno kada se govori o praksi nasilja. Nasilje je uglavnom ostalo stvar teorije i retorike u kojima se sukob generacija ne podudara sa sukobom interesa suočenih grupa. Ovo posebno važi za Nemačku u kojoj je izborna nastavničko osoblje imalo odgovarajuće interese na prenatrpanim predavanjima i seminarima. U Americi je studentski pokret bio ozbiljno radikalizovan gde god su policija i policijska brutalnost

²⁹ George Wald u *The New Yorker*, March 22, 1969

bile umešane u suštinski nenasilne demonstracije: okupacije administrativnih zgrada, zaposedanja, i tako dalje. Ozbiljno nasilje je stupilo na scenu tek kada se u kampusima pojavio pokret Crna moć. Crni studenti, od kojih je većina primljena bez akademskih kvalifikacija, smatrali su sebe, i tako su se organizovali, za interesnu grupu, predstavnike crnačke zajednice. Njihov interes je bio da snize akademske standarde. Oni su bili mnogo oprezniji od belih buntovnika, ali je od početka (čak i pre incidenata na Kornel univerzitetu i Siti koleđžu u Njujorku) bilo jasno da njihovo nasilje nije stvar teorije i retorike. Štaviše, dok studentska pobuna u zapadnim zemljama ne može nigde da računna na opštu podršku izvan univerziteta, i po pravilu nailazi na otvoreno neprijateljstvo onog trenutka kada počne da se služi sredstvima nasilja, iza verbalnog ili stvarnog nasilja crnačkih studenata stoji velika crnačka manjina njihove zajednice.³⁰ Crnačko nasilje se zaista može razumeti kao analogno radničkom nasilju u Americi pre jedne generacije; i mada je, koliko ja znam, samo Stonton Lind (Staughton Lynd) eksplicitno podvukao analogiju između radničkih nemira i studentske pobune,³¹ čini se da akademski establišment, u svojoj čudnoj tendenciji da više izađe u susret zahtevima Crnaca, čak i kada su ti zahtevi budalasti i preterani,³² negoli bezinteresnim i obično visoko

³⁰ Vidi dodatak VI, str. 119

³¹ Vidi dodatak VI, str. 120

³² Vidi dodatak VIII, str. 121

moralnim zahtevima belih buntovnika, takođe razmišlja u ovim terminima i oseća se prijatnije kada je suočen s interesom plus nasiljem, nego kada je reč o nenasilnoj "participativnoj demokratiji". Popustljivost univerzitetskih vlasti prema crnačkim zahtevima često se objašnjava "osećanjem krivice" bele zajednice; ja mislim da je verovatnije da su nastavničko osoblje kao i administracije i upravni odbori polusvesni istine u zaključku zvaničnog *Izveštaja o nasilju u Americi*: "Sila i nasilje mogu da budu uspešne tehnike društvene kontrole i ubeđivanja onda kada imaju široku podršku naroda".³³

Novo nepobitno glorifikovanje nasilja od strane studentskog pokreta ima jednu čudnu osobenost. Dok je retorika novih militantata jasno inspirisana Fanonom, njihovi teorijski argumenti obično ne sadrže ništa drugo do jednu papazjaniju marksističkih ostataka. To je zaista zagonetno za svakog ko je ikada čitao Marksa i Engelsa. Ko bi uopšte mogao nazvati marksističkom jednu ideologiju koja veruje u "besklasne dokoličare", koja misli da će "pobuna svoju urbanu oštricu naći u lumpenproletarijatu", i koja veruje da će "gangsteri osvetliti narodu put"?³⁴ Blagosloven rečima, Sartre je izrazio ovu novu veru. "Nasilje", veruje sada on, imajući u vidu snagu Fanonove knjige, "može, kao Ahilovo koplje, zalečiti rane koje je nanelo."

³³ Vidi izveštaj *National Commission on the Causes and Prevention of Violence*, June, 1969, citirano prema *New York Times*, June 6, 1969.

³⁴ Fanon, *op. cit.*, pp. 130, 129 i 69 pojedinačno.

Kada bi to bilo tačno, osveta bi bila sveopšti lek za većinu naših zala. Ovaj mit je apstraktniji, još udaljeniji od realnosti nego što je to Sorelov mit o generalnom štrajku ikada bio. On je u istoj ravni sa najgorim Fanonovim retoričkim preterivanjima, kao što je tvrdnja da je "glad u dostojanstvu bolja od hleba u ropstvu". Nije potrebna nikakva istorija niti bilo kakva teorija da bi se opovrgao ovaj iskaz; najpovršniji posmatrač procesa koji se događaju u ljudskom telu zna da to nije istina. Ali da je rekao da je hleb u dostojanstvu bolji od kolača u ropstvu, retorička poenta bi bila izgubljena.

Čitajući ove neodgovorne grandiozne izjave - i one koje sam citirala i koje su prilično reprezentativne, osim što Fanon uspeva da ostane bliže realnosti od mnogih - i gledajući ih u perspektivi onoga što znamo o istoriji pobuna i revolucija, čovek je u iskušenju da ospori njihov značaj, da ih pripiše prolaznom raspoloženju ili neznanju i plemenitosti osećanja ljudi izloženih potpuno novim događajima i razvojem, bez ikakvih sredstava da njima mentalno rukuju, i koji, prema tome, na čudan način oživljavaju misli i emocije od kojih se Marks nadao da je oslobodio revoluciju, jednom zauvek. Ko je ikada sumnjao da onaj koji trpi nasilje sanja o nasilju, da potlačeni "sanja bar jednom u toku dana" kako zauzima mesto tlače-lja, da siromašni sanja o posedu bogatog, progonjeni o zameni "uloge progone zveri sa ulogom progonitelja, i da će u poslednjem kraljevstvu "poslednji biti prvi, a prvi poslednji"?³⁵ Poenta je

u tome, kako je Marks smatrao, što se snovi nika-da ne ostvaruju.³⁶ Da su pobune robova i ustan-ci obespravljenih i podjarmljenih retki, dobro je poznato; u retkim prilikama kada su se oni do-gađali, to je bio, precizno rečeno, "ludački bes" koji je svima snove pretvarao u noćne more. Ni u jednom slučaju, koliko ja znam, nije se dogodi-lo da je sila tih "vulkanskih" erupcija bila, kako kaže Sartr, "jednaka pritisku koji im je bio namet-nut". Identifikovati nacionalne oslobodilačke po-krete sa takvim erupcijama znači proricati im propast - sasvim nezavisno od činjenice da malo verovatna pobeda ne bi rezultirala promenom sve-ta (ili sistema), već samo promenom pojedinih lič-nosti. I konačno, smatrati da postoji tako nešto kao što je "Jedinstvo Trećeg sveta", kojem bi se mogao uputiti novi slogan u eri dekolonizacije "Stanovnici nerazvijenih zemalja ujedinite se!" (Sartr) znači ponoviti najgore Marksove iluzije, i to u mnogo širem obimu i sa znatno manje oprav-danja. Treći svet nije realnost već ideologija.³⁷

³⁵ Fanon, *op. cit.* pp. 37 i dalje, 53

³⁶ Vidi dodatak IX, str. 121

³⁷ Zatečeni između dve supersile i lišeni iluzija i sa Istoka i sa Zapada, studenti "očigledno teže nekoj trećoj ideologiji, od Maove Kine do kastrove Kube" (Spender, *op. cit.*, p. 92.) Njihovo pozivanje na Maoa, Kastru, Čegevaru i Hošimina podsećaju na pseudoreligijsko prizivanje spasilaca iz drugog sveta; pozivali bi se oni i na Tita samo da je Jugoslavija nešto dalje i manje pristupačna. Drugačije stoje stvari sa pokretom Crna moć; njegova ideološka posvećenost nepostojećem "Jedinstvu Trećeg sveta" nije obična romantična besmislica. Oni očigledno imaju interes u crno-beloj dihotomiji; i to je, naravno, samo eskapizam - bekstvo u svet iz snova u kojem bi Crnci konstituisali ubedljivu većinu svetske populacije.

Ostaje i dalje pitanje zbog čega toliki broj novih propovednika nasilja nije svestan svog odlučujućeg neslaganja sa učenjima Karla Marksa, ili, drugim rečima, zbog čega se s takvom tvrdoglavom istrajnošću drže pojmova i doktrina ne samo opovrgnutih činjeničnim razvojem već i jasno nekonzistentnih sa sopstvenom politikom. Jedan pozitivan slogan koji je lansirao novi pokret, zahtev za "participativnu demokratiju", koji kao eho kruži globusom i konstituiše najznačajniji zajednički imenitelj pobuna na Istoku i na Zapadu, potiče od onog što je najbolje u revolucionarnoj tradiciji - sistem saveta, uvek poražavan, ali jedini autentični rezultat svake revolucije počev od osamnaestog veka. Međutim, u učenjima Marksa i Lenjina nema reference, ni u rečima ni u suštini, na ovaj cilj. Obojica su, naprotiv, težili društvu u kojem bi potreba za javnu akciju i participaciju u javnim poslovima "odumrla",³⁸ zajedno s državom. Zbog neobične pitomosti u teorijskim stvarima, što je u čudnom kontrastu sa izuzetnom hrabrošću u

³⁸ Čini se da bi slična nekonzistentnost mogla da se pripiše Marksu i Lenjinu. Nije li Marks glorifikovao Parisku komunu iz 1871. godine, i nije li Lenjin želeo da preda "svu vlast sovjetima"? Ali za Marksa Komuna nije bila ništa drugo do prelazni organ revolucionarne akcije - "poluga za podiranje ekonomskih osnova klasne vladavine", koju je Engels, s pravom, identifikovao sa sličnom prelaznom "diktaturom proletarijata". (Vidi *The Civil War in France*, u Karl Marx and F. Engels, *Selected Works*, London, 1950, Vol. I, pp. 474 i 440, pojedinačno) Lenjinov slučaj je komplikovaniji. Ipak, Lenjin je bio taj koji je oslabio sovjete i dao svu vlast partiji.

praksi, slogan Nove levice ostao je na deklamatorskom nivou da bi prilično neartikulisano bio po-tezan protiv predstavničke demokratije na Zapadu (koja samo što nije izgubila svoju predstavničku funkciju u korist ogromne partijske mašinerije koja ne "predstavlja" svoje članstvo već funkcionere) i protiv jednopartijskih birokratija na Istoku, koje participaciju isključuju u načelu.

U ovoj čudnoj lojalnosti prošlosti još više iznenađuje što je Nova levica prividno nesvesna koliko je moralni karakter pobune - sada je to široko prihvaćena činjenica³⁹ - u sukobu sa njenom marksističkom retorikom. Ništa, zaista, nije toliko zapanjujuće u vezi sa ovim pokretom kao što je to njegova bezinteresnost; Piter Stajnfelz (Peter Steinfeld), u zapaženom članku o "Francuskoj revoluciji 1968" u *Commonweal* (July 26, 1968), potpuno je u pravu kada kaže: "Pegi (Péguy) je možda mogao da bude odgovarajući patron kulturne revolucije sa svojim prezirom pre-

³⁹ "Njihova revolucionarna ideja je", kako kaže Spender (*op. cit.*, p. 114), "moralna strast" Noam Chomsky (*op. cit.*, p.368) navodi činjenice. "Činjenica je da većina od hiljadu regrutnih formula i drugih dokumenata, pristiglih u Ministarstvo pravde 20. oktobra [1967], potiče od ljudi koji su mogli da izbegnu služnje vojnog roka ali koji su insistirali da podele sudbinu sa onima koji su manje privilegovani". Isto važi i za bilo koje demonstracije protiv regrutacije i za okupacije univerziteta i koleđa. Slična je situacija i u drugim zemljama. *Der Spiegel* opisuje, na primer, frustrirajuće i često ponižavajuće uslove asistenta istraživača u Nemačkoj. "Angesichts dieser Verhältnisse nimmt es geradezu wunder, dass die Assistenten nicht in der vordersten Front der Radikalen stehen". (June 23, 1969, p. 58) Uvek je to ista priča. interesne grupe se ne pridružuju buntovnicima.

ma mandarinima Sorbone [i] formulom "Društvena revolucija će biti moralna ili je neće biti." Nema sumnje, svaki revolucionarni pokret vodili su oni koji nisu imali interes, koji su bili motivisani saosećanjem ili strašću za pravdu, i to je, naravno, takođe tačno i za Marksa i Lenjina. Međutim, Marks je, kao što znamo, veoma efektno tabuizirao ove "emocije" - kada danas establišment odbacuje moralne argumente kao "emocionalizam", to je mnogo bliže marksističkoj ideologiji od pobunjenika - i rešio problem "bezinteresnih" vođa tako što ih je nazvao avangardom čovečanstva, otelotvorenjem konačnog interesa ljudske istorije.⁴⁰ I pored toga, oni su prvo morali da se založe za nespekulativne, prizemne interese radničke klase i da se sa njima identifikuju; samo to im je pružilo čvrstu osnovu izvan društva. A upravo to je ono što nedostaje modernim buntovnicima od samog početka, i to je ono što oni ne uspevaju da nađu uprkos dosta očajničkom traganju za saveznicima izvan univerziteta. Neprijateljstvo radnika u svim zemljama jeste istorijska činjenica,⁴¹ a u Sjedinjenim Državama potpuni kolaps bilo kakve saradnje sa pokretom Crna moć, čiji su studenti mnogo čvršće ukorenjeni u sopstvenoj zajednici i, prema

⁴⁰ Vidi dodatak X, 122

⁴¹ Čini se da je Čehoslovačka izuzetak. Međutim, reformski pokret za koji su se studenti borili u prvim redovima, podržavala je cela nacija bez ikakvih klasnih distinkcija. Marksistički govoreći, tamošnji studenti, kao verovatno i u svim istočnim zemljama, pre imaju suviše mnogo negoli suviše malo podrške od strane zajednice za uklapanje u marksističku shemu

tome, u boljoj poziciji da prave pogodbe na univerzitetu, bio je najgore razočaranje za bele buntovnike. (Drugo je pitanje da li je Crna moć postupila mudro kada je odbila da igra ulogu proletarijata za "bezinteresne" vođe druge boje kože). Grupa studenata u Nemačkoj, što nije iznenađujuće, jer je Nemačka stara postojbina pokreta mladih, sada predlaže da se napravi lista "svih organizovanih grupa mladih" po rangu.⁴² Očigledna je apsurdnost ovog predloga.

Nisam sigurna kakvo će na kraju biti objašnjenje ovih nekonzistentnosti; međutim, sumnjam da dublji razlozi za ovu lojalnost prema jednoj tipičnoj devetnaestovekovnoj doktrini imaju neke veze sa pojmom progresa, sa odsustvom želje da se napusti jedan pojam koji je nekada ujedinio liberalizam, socijalizam i komunizam u "levicu", ali koji nigde nije dostigao nivo take verodostojnosti i sofisticiranosti kakve nalazimo u spisima Karla Marksa. (Nekonzistentnost je oduvek bila Ahilova peta liberalnog mišljenja; ono kombinuje jednu striktnu lojalnost progresu sa ništa manje striktnim odbacivanjem glorifikovanja istorije u marksovskim i hegelijanskim terminima, koji su sami za sebe mogli da je opravdaju i garantuju.

Mišljenje da postoji takva jedna stvar kao što je progres čovečanstva u celini, bilo je nepoznato pre sedamnaestog veka, ali se razvilo u prili-

⁴² Vidi Špiglov intervju sa Christoph Ehmann u *Der Spiegel*, February 10, 1969.

čno opšte mnjenje među *hommes de lettres* u osamnaestom veku, da bi postalo gotovo univerzalno prihvaćena dogma u devetnaestom veku. Ali, odlučujuća je razlika između ranijih mišljenja i njihovog konačnog stupnja. Sedamnaesti vek, koji su u ovom smislu najbolje predstavljali Paskal (Pascal) i Fontenel (Fontenelle), razmišljao je o progresu u terminima akumulacije znanja kroz vekove, dok je za osamnaesti vek ta reč podrazumevala "obrazovanje čovečanstva" (Lesingov *Erziehung des Menschengeschlechts*) čiji bi se kraj podudarao sa punoletstvom čoveka. Progres nije bio neograničen, i Marksovo besklasno društvo viđeno kao carstvo slobode koje bi moglo da bude kraj istorije - često tumačeno kao sekularizacija - hrišćanske eshatologije ili jevrejskog mesijanstva - u stvari, i dalje nosi žig doba prosvetiteljstva. Međutim, sva ova ograničenja nestaju sa početkom devetnaestog veka. Po Prudonovim (Proudhon) rečima pokret je "*le fait primitif*" i "zakoni samog kretanja su večni". Ovo kretanje nema ni početak ni kraj: "Le mouvement est; voilà tout!" Što se čoveka tiče, sve što možemo reći jeste "rođeni smo sa sposobnošću da budemo savršeni, ali nikada nećemo biti savršeni".⁴³ Marksova ideja, koju je on pozajmio od Hegela, da svako staro društvo nosi seme društava koja će uslediti, na isti način

⁴³ P-J Proudhon, *Philosophie du Progrès* (1853), 1946, pp. 27-30, 49, i *De la Justice* (1858), 1930, I, p. 238, pojedinačno. Vidi, takođe, William H. Harbold, "Progressive Humanity: in the Philosophy of P-J Proudhon", *Review of Politics*, January, 1969.

na koji svaki živi organizam nosi seme svojih potomaka, zaista je ne samo izuzetno ingeniozna, već je i jedini mogući pojmovni garant večitog kontinuiteta progressa u istoriji; a pošto bi kretanje ovog progressa trebalo da se događa kroz sukobe antagonističkih sila, moguće je interpretirati svaki "regres" kao nužno ali privremeno nazadovanje.

Naravno, garancija koja u konačnoj analizi počiva na nečemu što je jedva više od jedne metafore, nije najsolidnija osnova za izgradnju doktrine, ali to je nešto što marksizam, na nesreću, ima zajedničko sa velikim brojem drugih učenja u filozofiji. Njegova velika prednost postaje jasna onog trenutka kada se uporedi s drugim shvatanjima istorije - kao što su "večna ponavljanja", uspon i pad imperija, slučajno povezivanje suštinski nepovezanih događaja - koja sva podjednako mogu da se dokumentuju i opravdaju, ali od kojih nijedno neće garantovati kontinuum linearnog vremena i kontinuitet progressa u istoriji. Jedini takmac na ovom polju, antičko shvatanje Zlatnog doba koje stoji na samom početku i od kojeg sve drugo potiče, implicira jednu prilično neprijatnu izvesnost stalnog propadanja. Ima, naravno, nekoliko melanholičnih sporednih posledica ideje koja nas ponovo uverava da jedino treba da koračamo u budućnost, što inače i ne možemo a da ne činimo, kako bismo pronašli bolji svet. Tu je, pre svega, prosta činjenica da opšta budućnost čovečanstva nema ništa da ponudi individualnom životu,

kojem je smrt jedina izvesna budućnost. Ako, ipak, čovek ovo ne uzme u obzir i ako razmišlja samo uopšteno, tu je opet očigledan argument protiv progresa, kao što kaže Hercen (Herzen): "Ljudski razvoj je oblik hronološke nepravde, jer oni potonji mogu da profitiraju od rada svojih prethodnika, a da ne plaćaju istu cenu",⁴⁴ ili, kako kaže Kant, "Uvek će ostati zagonetno... što se čini da ranije generacije obavljaju svoj tegoban posao samo zbog onih oni koji će doći kasnije... i da bi samo poslednji mogao imati sreću da se nastani u [završenoj] građevini".⁴⁵

Međutim, ove mane, koje su bile veoma retko primećene, u velikoj su meri potisnute jednom velikom prednošću: progres ne samo da objašnjava prošlost ne prekidajući vremenski kontinuum, već može poslužiti i kao vodič za ponašanje u budućnosti. Evo šta je otkrio Marks kada je preokrenuo Hegela: on je promenio istoričarev smer posmatranja; umesto da gleda u prošlost, on je sada mogao pouzdano da gleda u budućnost. Progres daje odgovor na neugodno pitanje: I šta ćemo mi sada da radimo? Odgovor, na najnižem nivou, glasi: Hajde da ono što imamo razvijemo u nešto bolje, veće, i tako dalje. (Ova, na prvi pogled, iracionalna vera liberala u razvoj, tako karak-

teristična za sve naše sadašnje političke i ekonomske teorije, oslanja se na taj pojam). Na sofistiranijem nivou levece, on nam govori da sadašnje kontradikcije treba da razvijemo u njihovu inherentnu sintezu. I u jednom i u drugom slučaju imamo uveravanje da se, sve u svemu, ništa novo i potpuno neočekivano ne može dogoditi, ništa osim "nužnih" rezultata onoga što već znamo.⁴⁶ Zvuči uverljivo da, kako kaže Hegel, "ništa drugo neće nastati osim onog što je već tu".⁴⁷

Nije potrebno da dodajem da su sva naša iskustva u ovom veku, u kojem se neprestano suočavamo sa potpuno neočekivanim, u flagrantnoj kontradikciji sa ovim shvatanjima i učenjima, čija se prava popularnost, čini se, sastoji u tome što nude udobno, spekulativno, ili pseudonaučno utočište od realnosti. Studentska pobuna, gotovo isključivo inspirisana moralnim razmišljanjima, svakako spada u potpuno neočekivane događaje u ovom veku. Ova generacija, koja, poput njenih prethodnika, jedva da je obučavana u nečem drugom osim u različitim vrstama parcijalnih društvenih i političkih teorija, dala nam je lekciju o manipulaciji, ili, bolje rečeno, o njenim granicama, koju bi bilo dobro da ne zaboravimo. Ljudi mogu biti "manipulisani" fizičkom prinudom, mučenjem

⁴⁴ Alexander Herzen je citiran prema Isaiah Berlin-ovom "Introduction" to Franco Venturi, *Roots of Revolutions*, New York, 1966.

⁴⁵ "Idea for a Universal History with Cosmopolitan Intent", Treći princip, u *The Philosophy of Kant*, Modern Library edition.

⁴⁶ Za izvanrednu raspravu o ičiglednim zabludama ove pozicije, vidi Robert A. Nisbet, "The Year 2000 and All That", u *Commentary*, June, 1968, kao i zlonamerne kritičke primedbe u septembarskom broju.

⁴⁷ Hegel, *op. cit.*, p. 100 i dalje.

ili izgladnjivanjem, i njihovo mišljenje se može arbitrarno formirati namernim, organizovanim dezinformacijama, ali ne putem "skrivenih podstrekača", televizije, reklama ili nekih drugih psiholoških sredstava u jednom slobodnom društvu. Ali, avaj, opovrgavanje teorije putem realnosti oduvek je, u najboljem slučaju, bilo dug i neizvestan posao. Robovi manipulacije, oni koji je se prekomerno plaše, ništa manje od onih koji u nju polažu svoje nade, gotovo da i ne primete kada njene posledice nastupe. (Jedan od najlepših primera o tome kako teorije eksplodiraju u apsurd dogodio se za vreme nedavnih nemira u "Narodnom parku" u Berkliju. Kada su policija i nacionalna garda, naoružani puškama sa isukanim bajonetima, uz suzavac koji je bačen iz helikoptera, napali nenaoružane studente - samo nekolicina njih je "bacila nešto opasnije od epiteta" - neki gardisti su se otvoreno bratimili sa svojim "neprijateljima", a jedan je bacio oružje i uzviknuo: "Ne mogu ovo više da podnesem". Šta se dogodilo? Ovo se, u prosvetnom dobu u kojem živimo, moglo objasniti jedino ludilom: "on je hitno odveden na psihijatrijsko ispitivanje [i] postavljena je dijagnoza da pati od 'potisnute agresije'").⁴⁸

Progres je sigurno ozbiljnija i kompleksnija stvar koja se nudi na vašaru sujeverja našeg do-

⁴⁸ O incidentu su bez komentara izvestili Wolin i Schaar, *op. cit.* Vidi, takođe, izveštaj Petera Barnes a "An Outcry: Thoughts on Being Tear Gassed", u *Nesweek*, June 2, 1969.

ba.⁴⁹ Iracionalno verovanje devetnaestog veka u *neograničeni* progres bilo je univerzalno prihvaćeno uglavnom zbog zapanjujućeg razvoja prirodnih nauka, koje su od uspona modernog doba zaista i bile "univerzalne" nauke, pa su, prema tome, sa zadovoljstvom mogle da se upuste u beskrajni zadatak izučavanja neizmernog univerzuma. Da li bi ova nauka, mada više nije ograničena konačnošću zemlje i njene prirode, trebalo da bude podvrgnuta neprestanom progresu, to nikako nije izvesno; da striktno naučno istraživanje u humanističkoj oblasti, takozvano *Geisteswissenschaften* koje se bavi proizvodima ljudskog duha, mora po definciji da ima kraj, to je očigledno. Neprestani, besmisleni zahtev za originalno istraživanje u brojnim oblastima, u kojima je danas jedino erudicija moguća, doveo je ili do potpune irelevantnosti, do čuvenog sve većeg znanja o sve manjem, ili do razvoja pseudoistraživanja koja praktično uništavaju predmet kojim se bave.⁵⁰ Vredi zapaziti da je bunt mladih, u onoj meri u kojoj nije isključivo moralno ili politički motivisan, bio uglavnom usmeren protiv akademske glorifikacije istra-

⁴⁹ Spender (*op. cit.*, p.45) izveštava da su studenti u Francuskoj, za vreme majskih incidenata u Parizu, "kategorično odbacili ideologiju 'učinka' [rendement], 'progresu' i takozvanih pseudosnaga". Što se tiče progresu, u Americi to još nije slučaj. Mi smo i dalje okruženi razgovorima o "progresivnim" i "regresivnim" snagama, o "progresivnoj" i "represivnoj" toleranciji, i tome sličnom.

⁵⁰ Za sjajne primere ovih ne samo izlišnih već i opasnih poduhvata, vidi Edmund Wilson, *The Fruits of the MLA*, New York, 1968.

živanja i nauke, koji su u njihovim očima ozbiljno kompromitovani. Svakako je moguće da smo u oba slučaja došli do prekretnice, do tačke destruktivnog povratka. Ne samo da se progres nauke više ne podudara sa progresom čovečanstva (šta god da to znači), već, čak, može da proizvede kraj čovečanstva, kao što i dalji progres istraživanja može sasvim lepo da se završi destrukcijom svega zbog čega nam je istraživanje važno. Drugim rečima, progres više ne može da služi kao standard za vrednovanje katastrofalno brzih procesa promene kojima smo pustili na volju.

Pošto se ovde prvenstveno interesujemo za nasilje, moram da upozorim na mogućnost jednog privlačnog nesporazuma. Ako istoriju posmatramo kao jedan kontinuirani hronološki proces čiji je progres, štaviše, neizbežan, može se učiniti da nasilje u obliku rata i revolucije stvara jedini mogući prekid. Ako bi to bilo tačno, ako bi samo praktikovanje nasilja omogućilo prekid automatskih procesa u domenu ljudskih poslova, propovednici nasilja bi dobili značajan poen. (Teorijski, koliko ja znam, taj poen nikada nije dobijen, ali mi se čini da je neosporno da su rušilačke studentske aktivnosti u poslednjih nekoliko godina zaista zasnovane na tom ubedenju). Međutim, funkcija svakog delanja, za razliku od običnog ponašanja, jeste u tome da se prekine ono što bi se inače automatski nastavilo, pa bi, prema tome, bilo i predvidivo.

II

To su iskustva na osnovu kojih predlažem da se postavi pitanje nasilja u oblasti politike. To nije lako; ono što je pre šezdeset godina primetio Sorel, "Problemi nasilja i dalje su opskurni",⁵¹ isto je toliko istinito danas kao što je bilo i tada. Pomenula sam opšte oklevanje da se nasilje razmatra kao fenomen za sebe, i sada moram bliže da odredim ovaj iskaz. Ako pogledamo rasprave o fenomenu moći, odmah vidimo da tu postoji konsenzus među političkim teoretičarima od levice do desnice da nasilje nije ništa drugo do najflagrantnija manifestacija moći. "Čitava politika je borba za moć; krajnji oblik moći jeste nasilje", kaže Č. Rajt Mils (C. Wright Mills), što je eho definicije Maksa Vebera (Max Weber) o državi kao "vladavini ljudi nad ljudima zasnovanoj na sredstvima legitimnog, odnosno, navodno legitimnog, nasilja."⁵² Ovaj konsenzus je veoma čudan; [izjed-

51 Georges Sorel, *Reflections on Violence*, "Introduction to the First Publication" (1906), New York, 1961, p. 60.

načiti političku moć sa "organizacijom nasilja" ima smisla jedino ako čovek sledi Marksovu procenu države kao instrumenta za ugnjetavanje u rukama vladajuće klase. Okrenimo se, zato, autorima koji ne veruju da su država i njeni zakoni i institucije samo nadgradnje prinude, sekundarne manifestacije nekih sila u pozadini. Okrenimo se, na primer, Bertranu de Žuvenelu, čija je knjiga *Moć* možda najprestižnija i, u svakom slučaju, najinteresantnija rasparava o ovoj temi. "Za onoga", kaže on, "ko razmišlja o epohama, rat se pokazuje kao jedna aktivnost Država koja je u vezi sa njihovom suštinom."⁵³ Ovo nas može navesti da upitamo da li bi kraj ratovanja, dakle, značio i kraj država. Da li bi nestanak nasilja u odnosima među državama značio kraj moći?

Čini se da odgovor zavisi od toga kako razumemo moć. Ispada da je moć instrument vladavine, dok vladavina, kako nam se kaže, svoje postojanje duguje "instinktu dominacije".⁵⁴ Kada kod Žuvenela čitamo da se "čovek oseća više kao čovek kada se nameće i kada druge čini instrumentima svoje volje", što mu daje "neuporedivo zado-

voljstvo",⁵⁵ to nas odmah podseća na ono što je Sartr rekao o nasilju. "Moć se", kaže Volter (Voltaire), "sastoji u tome da nateram druge da delaju onako kako ja hoću"; ona je prisutna uvek kada imam priliku "da potvrdim svoju volju nasuprot otporu" drugih, kaže Maks Veber, podsećajući nas na Klauzevicevu definiciju rata kao "akta nasilja da bi se suparnik primorao da radi onako kako mi želimo". Ta reč, kako nam kaže Strausz-Hupé, označava "moć čoveka nad čovekom".⁵⁶ Vratimo se Žuvenelu: "Komandovati i biti potčinjen: bez toga nema moći - da bi postojala moć nije potreban nijedan drugi atribut... Ono bez čega ona ne može postojati: ta suština jeste komanda."⁵⁷ Ako je suština moći u efikasnosti komande, onda nema veće moći od one koja proizilazi iz puščane cevi, i bilo bi teško reći na "koji način

⁵⁵ *Ibidem*, p. 110.

⁵⁶ Vidi Karl von Clausewitz, *On War* (1832), New York, 1943, ch. 1, Robert Strausz-Hupé, *Power and Community*, New York, 1956, p. 4, Citat iz Maksa Vebera: "Macht bedeutet jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstand durchzusetzen", preuzet je iz Strausz-Hupé.

⁵⁷ Primere biram nasumce, jer gotovo da i nema značaja o kojem autoru je reč. Čovek samo povremeno čuje glas s kojim se ne slaže. Tako R. M. McIver tvrdi: "Moć na osnovu prinude jeste kriterijum jedne države, ali nije njena suština... Tačno je da nema države u kojoj ne postoji jedna preovlađujuća sila. Međutim, upotreba sile ne čini državu." (U *The Modern State*, London, 1926, pp. 222-225) Koliko je snažna ova tradicija može se videti u Rusoovom pokušaju da je izbegne. Tragajući za vladom bez vladavine, on ne nalazi ništa bolje od "une forme d'association par laquelle chacun s'unissant à tous n'obéisse pourtant qu'à lui-même." Naglasak na potčinjenosti, pa otuda i na komandovanju, ostao je nepromenjen.

⁵² *The Power Elite*, New York, 1956, p. 171; Max Weber u prvim paragrafima o *Politics as a Vocation* (1921). Čini se da je Weber bio svestan svoje saglasnosti sa levicom. U tom kontekstu on citira primedbu Trockog u Brest-Litovsku, "Svaka država se zasniva na nasilju", i dodaje, "To je zaista tačno."

⁵³ *Power: The Natural History of Its Growth* (1945), London, 1952, p. 122.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 93.

se komanda koju daje policajac razlikuje od komande koju daje jedan revolveraš". (Citiram iz značajne knjige *The Notion of the State*, Aleksandra Paserana Dantreva (Alexander Passerin d'Entreves), jedinog autora za koga znam da je svestan značaja razlike između nasilja i moći. "Mi moramo da odlučimo da li se i na koji način može 'moć' razlikovati od 'sile', da utvrdimo kako činjenica da sila upotrebljena u skladu sa zakonom menja kvalitet same sile i daje potpuno drugačiju sliku ljudskih odnosa", jer sila, samom činjenicom da je okvalifikovana, prestaje da bude sila." Al, čak i ova, daleko najsofisticiranija i najpromišljenija distinkcija u čitavoj literaturi, ne ide do same srži stvari. Moć, kako je shvata Passerin d'Entreves, jeste "kvalifikovana" ili "institucionalizovana sila". Drugim rečima, dok ranije navedeni autori definišu nasilje kao najflagrantniju manifestaciju moći, Passerin d'Entreves definiše moć kao neku vrstu ublaženog nasilja. U konačnoj analizi, to se opet svodi na isto).⁵⁸ Da li bi se svako, od desnice do levice, od Bertrana de Žuvenela do Mao Cetunga, složio u vezi sa jednom toliko osnovnom tačkom u političkoj filozofiji kao što je priroda moći?

Sa stanovišta naše tradicije političkog mišljenja, ove definicije imaju mnogo toga što ih pre-

⁵⁸ Knjiga *The Notion of the State, An Introduction to Political Theory* prvi put je objavljena 1962. godine na italijanskom jeziku. Engleska verzija nije samo običan prevod, napisana od strane samog autora, ova verzija je konačno izdanje koje se pojavilo u Oksfordu 1967. godine. Za citate vidi pp. 64, 70 i 105.

poručuje. One ne samo da proističu iz starog pojma apsolutne moći koji je pratio rast suverenih evropskih nacionalnih država, čiji su najraniji i najveći glasnogovornici bili Žan Bodin (Jean Bodin), u šesnaestom veku u Francuskoj, i Tomas Hobs (Thomas Hobbes) u sedamnaestom veku u Engleskoj; one takođe koincidiraju i sa terminima koji se koriste još od antičke Grčke za definisanje oblika vlasti kao vladavine čoveka nad čovekom - vladavine jednog ili nekolicine u monarhiji i oligarhiji, vladavine najboljih ili mnogih u aristokratiji i demokratiji. Danas treba da dodamo najnoviji i možda najopasniji oblik takve dominacije: birokratija ili vladavina zamršenog sistema biroa u kojima niko, ni pojedinac ni najbolji, ni nekolicina ni mnogi, ne može biti odgovoran, što bi se pravilno moglo nazvati vladavinom Nikoga. (Ako, u skladu s tradicionalnim političkim mišljenjem, tiraniju identifikujemo kao vlast koja ne polaže račune o sebi, vladavina Nikoga je jasno najtiraniskija od svih, jer i nema nikoga od koga bi se mogao tražiti odgovor o onome što se radi. Baš takvo stanje stvari čini nemogućim lokalizovanje odgovornosti i identifikovanje neprijatelja, što je jedan od najmoćnijih uzroka sadašnjeg buntovničkog nemira širom sveta, njegove haotične prirode i njegove opasne tendencije da izmakne kontroli i da pomahnita).

Štaviše, ovaj antički vokabular je na čudan način bio potvrđen i učvršćen dodavanjem hebrejsko-hrišćanske tradicije i njenog "imperativnog

pojma zakona". Ovaj pojam nisu bili izmislili "politički realisti", to je više bio rezultat mnogo ranije, gotovo automatske generalizacije božjih "zapovesti", prema kojima je "jednostavan odnos zapovesti i pokoravanja" zaista bio dovoljan da se identifikuje suština zakona.⁵⁹ Konačno, modernija naučna i filozofska ubedenja koja se tiču ljudske prirode još više su ojačala ove legalističke i političke tradicije. Mnogim nedavnim otkrićima o urođenom instinktu dominacije i urođenoj agresivnosti kod ljudskih životinja, prethodili su vrlo slični filozofski stavovi. Prema Džonu Stjuartu Milu (John Stuart Mill) "prva lekcija civilizacije [je] lekcija pokoravanja", i on govori o "dva stanja sklonosti... jedno je želja da se upražnjava moć nad drugima; drugo... nesklonost da se moć upražnjava nad nama samima".⁶⁰ Ako bismo verovali sopstvenim iskustvima u vezi sa ovim stvarima, trebalo bi da znamo da je instinkt potčinjenosti, žarka želja da se poslušaju i da neki snažan čovek nama upravlja, bar isto toliko izražen u ljudskoj psihologiji kao i volja za moć, a politički je, možda, i značajniji. Stara izreka "Kako je pogodan da bude podložan / zato može da bude tako poslušan", u nekim verzijama poznata svim vekovima i svim narodima,⁶¹ može da ukaže na jednu psihološku isti-

nu: naime, da su volja za moć i volja za potčinjavanje međusobno povezane. "Spremno potčinjavanje tiraniji", da još jednom upotrebim Milove reči, nikako nije uvek prouzrokovano "krajnom pasivnošću". Baš suprotno, snažna nesklonost da se poslušaju često je praćena podjednako snažnom nesklonošću da se dominira i komanduje. Istorijski govoreći, drevna institucija ropske ekonomije ne bi se mogla objasniti na temeljima Milove psihologije. Njen jasni cilj je bio da se građani oslobode tereta kućnih poslova i da im se dozvoli ulazak u javni život zajednice u kojoj su svi jednaki; ako je istina da ništa nije slađe od izdavanja zapovesti i upravljanja drugima, gospodar nikada ne bi napustio svoje domaćinstvo.

Međutim, postoji još jedna tradicija i još jedan vokabular, ništa manje stari i priznati kroz vreme. Kada su atinski gradovi-države svoj ustav nazivali isonomija, ili kada su Rimljani govorili o *civitas* kao o svom obliku vladavine, oni su imali na umu pojam moći i zakona čija se suština nije oslanjala na odnos zapovest-poslušnost, i koja nije identifikovala moć i upravljanje ili zakon i zapovest. Upravo ovim primerima su se okretali ljudi devetnaestovekovnih revolucija kada su pretresli antičke arhive i konstituisali jedan oblik vlasti, republiku, u kojoj bi vladavina zakona, koja počiva na moći naroda, prekinula vladavinu čoveka nad čovekom, za koju su oni smatrali da je "vlada pogodna za robove". I oni su, na nesreću, takođe

⁵⁹ *Ibidem*, p. 129

⁶⁰ *Considerations on Representative Government* (1861), Liberal Arts Library, pp. 59 i 65.

⁶¹ John M. Wallace, *Destiny His Choice: The Loyalism of Andrew Marvell*, Cambridge, 1968, pp. 88-89. Ovu referencu dugujem ljubaznosti Gregory DesJardins.

govorili o pokoravanju - o pokoravanju zakonima umesto ljudima; ali ono što su zaista imali na umu bila je podrška zakonima na koje je građanstvo dalo svoj pristanak.⁶² Takva podrška nikada nije bezpogovorna, a što se pouzdanosti tiče ona ne može da se meri sa istinski "bepogovornom poslušnošću" kakvu jedan čin nasilja može da iznudi - poslušnošću na koju može da računa svaki kriminalac kada mi, preteći nožem, otme novčanik, ili kada s pištoljem opljačka banku. Podrška naroda je ta koja institucijama jedne zemlje daje moć, a ta podrška je samo nastavak pristanka iz kojeg su nastali zakoni sa kojima se počinje. U uslovi- ma predstavničke vlade, narod bi po pretpostavci trebalo da upravlja onima koji njime vladaju. Sve političke institucije su manifestacije i materijaliza- cije moći; one se okamenjuju i propadaju čim ži- va moć naroda prestane da ih podržava. Na to je mislio Medison kada je rekao "sve vlade počivaju na mnenju", što nije ništa manje istina za različite oblike monarhije nego za demokratije. ("Pretposta- viti da vlast većine funkcioniše samo u demokradi- ji jeste fantastična iluzija", kao što ističe Žuvenel: "Kralju, koji je samo jedna usamljena individua, daleko je više potrebna opšta podrška društva nego bilo kojem drugom obliku vladavine."⁶³ Čak i tiraninu, onome koji kao Jedan vlada protiv svih, potrebni su pomagači u poslovima nasilja, mada

⁶² Vidi dodatak XI, str. 122

⁶³ *Op. cit.*, p. 98.

njihov broj može biti prilično ograničen). Među- tim, snaga mnenja, odnosno, moć vlade, zavisi od broja; ona je "proporcionalna onom broju sa ko- jim je povezana",⁶⁴ pa je, prema tome, tiranija, ka- ko je otkrio Monteskiije (Montesquieu), najnasilni- ji i najmanje moćan oblik vladavine. Jedna od naj- očiglednijih distinkcija između moći i nasilja jeste zaista u tome što moć uvek zahteva brojnost, dok nasilje do izvesne merè može bez toga jer se osla- nja na oruđa. Legalno neograničena vladavina ve- ćine, odnosno demokratija bez ustava, može i bez ikakve upotrebe nasilja biti veoma opasna u suz- bijanju prava manjina, i veoma efikasna u gušenju različitih mišljenja. Međutim, to ne znači da su nasilje i moć jedno isto.]

Ekstremni oblik moći je Svi protiv Jednog, ekstremni oblik nasilja je Jedan protiv Svih. Ovo drugo nikada nije moguće bez oruđa. Tvrđiti, a to se često čini, da je nenaoružana manjina, sreds- tvima nasilja kao što su vika, pravljenje nereda i slično, uspešno prekinula nastavu u velikim gru- pama čija je ogromna većina glasala za normalni tok nastave, jeste, prema tome, veoma pogrešno. (U jednom nedavnom slučaju na nekom nemač- kom univerzitetu postojao je čak samo jedan usa- mljeni "oponent" među nekoliko stotina studena- ta koji je odneo ovako čudnu pobeđu). Ono što se zaista događa u takvim slučajevima jeste nešto mnogo ozbiljnije: većina sasvim jasno odbija da

⁶⁴ *The Federalist* No. 49.

upotrebi svoju moć i da nadvlada one koji prekidaju nastavu; akademski tokovi se prekidaju zbog toga što niko nije voljan da podigne više od jednog glasačkog prsta za *status quo*. Problem sa kojim su suočeni univerziteti jeste "ogromno negativno jedinstvo" o kojem Stiven Spender (Stephen Spender) govori u jednom drugom kontekstu. Sve ovo samo dokazuje da manjina može da ima mnogo veću potencijalnu moć nego što bi čovek očekivao brojeći glasove u istraživanjima javnog mnjenja. Većina koja, zabavljena spektaklom bučnog duela između studenta i profesora, samo posmatra, već je, u stvari, latentni saveznik manjine. (Treba samo zamisliti šta bi se dogodilo da je nekoliko nenaoružanih Jevreja u Nemačkoj pre Hitlera pokušalo da prekine predavanje nekog antisemitskog profesora, da bi se shvatila apsurdnost rasprave o neznatnoj "militantnoj manjini").

Mislim da je zaista tužno što na sadašnjem stupnju političke nauke naša terminologija ne pravi distinkciju između tako ključnih reči kao što su "moć", "snaga", "sila", "autoritet" i, konačno, "nasilje" - a sve se te reči odnose na distinktno, različite fenomene i jedva da bi mogle i da postoje da ne postoje ti fenomeni. (Kako kaže Dantrey,

"moć, vlast, autoritet: sve su to reči čije precizne implikacije nemaju neku veliku težinu u sadašnjem govoru; čak ih i najveći mislioci ponekad koriste nasumice. Ipak, treba pretpostaviti da te reči ukazuju na različita svojstva, i da bi, prema tome, njihovo značenje trebalo pažljivo proceniti i ispitati... Pravilna upotreba ovih reči je ne samo pitanje logičke gramatike, već i pitanje istorijske perspektive").⁶⁵ Koristiti ih kao sinonime ukazuje ne samo na izvesno odsustvo sluha za lingvistička značenja, što bi već bilo dovoljno ozbiljno, već to takođe ima za rezultat neku vrstu slepila prema realnostima sa kojima ove reči korespondiraju. U takvoj situaciji uvek je primamljivo uvesti nove definicije, ali - mada ću se ja na kratko predati iskušenju - ono što se tu podrazumeva nije samo stvar nepažljivog govora. Iza očigledne konfuzije stoji jedno čvrsto ubeđenje u čijoj bi svetlosti sve distinkcije, u najboljem slučaju, bile od manjeg značaja: ubeđenje da najbitnije političko pitanje jeste, i da je oduvek bilo, pitanje: Ko nad kim vlada? Moć, snaga, sila, autoritet, nasilje - to su samo reči koje treba da ukažu na sredstva pomoću kojih čovek vlada nad čovekom; ove reči se smatraju sinonimima zato što imaju istu funkciju. Tek kada čovek prestane da svodi javne odnose na

⁶⁵ *Op. cit.*, p.7. Uporedi, takođe, p.171 gde on, raspravljajući o preciznom značenju reči "nacija" i "nacionalnost", s pravom insistira da su "lingvisti i istoričari jedini kompetentni vodiči kroz džunglu toliko različitih značenja. Oni su ti od kojih treba da potražimo pomoć." A za razlikovanje autoriteta i moći, on se poziva na Ciceronovo *potestas in populo, auctoritas in senatu*.

odnose dominacije, pojaviće se, ili bolje rečeno, ponovo će se u javnim odnosima pojaviti izvorne činjenice u svojoj autentičnoj raznovrsnosti.

U našem kontekstu te činjenice se mogu nabrojati na sledeći način:

Moć odgovara ljudskoj sposobnosti ne samo delanja, već delanja u saglasnosti. Moć nikada nije svojstvo pojedinca; ona pripada grupi i postoji samo onoliko dugo koliko se grupa drži zajedno. Kada za nekog kažemo da "ima moć" mi, u stvari, kažemo da ga je izvesna grupa ljudi ovlasila da dela u njihovo ime. Onog trenutka kada ta grupa od koje potiče moć (*potestas in populo*, bez naroda ili grupe ne postoji moć) iščezne, "njegova moć" takođe nestaje. Kada u svakodnevnom jeziku govorimo o "moćnom čoveku" ili o "moćnoj ličnosti", mi već u tom trenutku reč "moć" upotrebljavamo metaforično; ono na šta ukazujemo bez metafore jeste "snaga".

Snaga nedvosmisleno označava nešto u jedini, individualni entitet; to je svojstvo inherentno jednom objektu ili jednoj osobi i pripada njihovom karakteru, koje može sebe da dokaže u odnosu prema drugim stvarima ili osobama, ali je u suštini nezavisno od njih. Snaga čak i najsnažnijeg pojedinca uvek se može nadvladati snagom mnogih koji će se često udružiti iz jednog jedinog razloga da unište snagu upravo zbog njene osobene nezavisnosti. Skoro instinktivno neprijateljstvo mnogih prema jednom uvek se, od Plato-

na do Ničea, pripisivalo ozlojeđenosti, zavisti slabih prema jakim, ali ovo psihološko tumačenje ne pogađa suštinu. U prirodi je grupe i njene moći da se okreće protiv nezavisnosti, protiv svojstva individualne snage.

Sila, reč koju u svakodnevnom govoru često koristimo kao sinonim za nasilje, pogotovo ako nasilje služi kao sredstvo prinude, trebalo bi da je u terminološkom jeziku rezervisana za "sile prirode" ili za "silu prilika" (*la force des choses*), odnosno da ukáže na energiju koja se oslobađa fizičkim ili socijalnim pokretima.

Autoritet, termin koji se odnosi na pojave koje je najteže definisati, pa se, prema tome, najčešće pogrešno koristi,⁶⁶ može se pripisati osoba - postoji tako nešto kao što je lični autoritet u odnosu, na primer, roditelja i deteta, učitelja i učenika - ili može biti službeno ovlašćenje, kao, na primer, u rimskom senatu (*auctoritas in senatu*) ili u hirerjiskim služabama Crkve (sveštenik može dati valjan oprost čak i ako je pijan). Obeležje autoriteta je bespogovorno priznavanje od strane onih od kojih se očekuje poslušnost; nije potrebna ni prinuda ni nagovaranje. (Otac može da iz-

⁶⁶ Postoji tako nešto kao što je autoritarna vlast, ali to svakako nema ničeg zajedničkog sa tiranijom, diktaturom ili totalitarnom vlasti. Za raspravu o istorijskoj pozadini i političkom značaju ovog termina, videti moj esej "What is Authority?" u *Between Past and Future: Excercises in Political Thought*, New York, 1968, kao i prvi deo dragocene studije Karl-Heinz Lübke, *Auctoritas bei Augustin*, Stuttgart, 1968, sa ekstenzivnom bibliografijom.

gubi autoritet ili ako tuče svoje dete ili ako počne s njim da se raspravlja, odnosno ako se prema njemu ponaša kao tiranin ili ako sa njim postupa kao sa sebi ravnim). Da bi se zadržao autoritet potrebno je da se poštuje osoba ili institucija. Prema tome, najveći neprijatelj autoriteta je prezir, a najsigurniji način da se autoritet potkopa jeste smeh.⁶⁷

Nasilje se, konačno, kao što sam rekla, izdvaja po svom instrumentalnom karakteru. Fenomenološki, ono je blisko snazi zato što se oruđa nasilja, kao i sve druge alatke, oblikuju i upotrebljavaju radi uvećanja prirodne snage, sve dok u poslednjoj fazi svog razvoja ne postanu njena zamena.

Možda nije na odmet dodati da ove distinkcije, iako sigurno nisu arbitrarne, teško da se ikada mogu uporediti sa zadihtovanim prostorijama u realnom svetu... Tako se institucionalizovana moć u organizovanim zajednicama često javlja u vidu autoriteta, zahtevajući momentalno, bespogovorno priznavanje; bez toga nijedno društvo ne bi moglo da funkcioniše. (Jedan mali, i još uvek izolo-

⁶⁷ Wolin and Schaar, u *op. cit.*, potpuno su u pravu: "Pravila se krše zato što su univerzitetski autoriteti, administratori i drugi na fakultetima izgubili poštovanje mnogih studenata". Oni zatim zaključuju: "Kada nestane autoritet, nastaje moć". I ovo je tačno, ali bojim se da nije baš tačno u onom smislu na koji su oni mislili. Ono što je prvo nastalo na Berkliju bila je studentska moć, očigledno najjača moć u svakom kampusu jednostavno zbog superiorne brojnosti studenata. Autoriteti su pribegli nasilju da bi skršili tu moć, a to je bilo upravo zbog toga što je univerzitet u suštini institucija zasnovana na autoritetu, kojoj je, prema tome, neophodno poštovanje, tako da joj je teško da se nosi

vani incident u Njujorku pokazuje šta se događa ako se autentični autoritet u društvenim odnosima sruši sve do tačke na kojoj više ne može da deluje u svojoj izvedenoj, čisto funkcionalnoj formi. Jedan manji nesrećni slučaj u sistemu podzemne železnice - vrata na jednom vozu su se pokvarila - pretvorio se u ozbiljan zastoj na toj liniji, koji je trajao četiri sata i koji je pogodio više od pedeset hiljada putnika, jer kada su saobraćajne vlasti zatražile od putnika da napuste pokvareni voz, oni su to jednostavno odbili).⁶⁸ Osim toga, kao što ćemo i videti, ništa nije uobičajenije od kombinacije nasilja i moći, kao što ništa nije tako retko kao naći ih u njihovom čistom, pa prema tome, u njihovom ekstremnom obliku. Iz ovoga ne sledi da su autoritet, moć i nasilje jedno isto.

Ipak, mora se priznati da je posebno primamljivo da se o moći razmišlja u terminima zapovesti i poslušnosti, i da se tako izjednače moć i nasilje, u raspravi o onome što je, u stvari, samo jedan poseban slučaj moći - naime, o moći vladanja. Pošto se u međunarodnim odnosima, kao i u

sa moći u nenasilnom smislu. Danas univerzitet traži od policije da ga štiti, kao što je to činila katolička crkva pre nego što ju je razdvajanje države i crkve nateralo da se oslanja samo na autoritet. Verovatno je više nego čudno to što se najoštrija kriza crkve kao institucije podudara sa najoštrijom krizom u istoriji univerziteta, jedine svetovne institucije koja se još temelji na autoritetu. I jedno i drugo se može pripisati "progresivnoj eksploziji atoma 'poslušnosti' čija je stabilnost navodno bila večna", kao što je Hajnrih Bel primetio o krizi u crkvama. Videti "Es wird immer später" u *Antwort an Sacharow*, Zürich, 1969

⁶⁸ Videti New York Times, January 4, 1969, pp. 1 i 29.

domaćim poslovima, nasilje javlja kao poslednje sredstvo pomoću kojeg struktura moći ostaje netaknuta u odnosu na pojedinačne izazove - strani neprijatelj, domaći kriminalac - zaista se čini kao da je nasilje preduslov za moć i da je moć samo fasada, somotska rukavica koja ili skriva gvozdenu ruku ili se pretvara u tigra od papira. Međutim, ako se detaljnije ispita, ovo mišljenje gubi mnogo od svoje verodostojnosti. Za našu svrhu, jaz između teorije i stvarnosti možda najbolje ilustruje fenomen revolucije.

Još od početka veka teoretičari revolucije nam govore da se šanse za revoluciju značajno smanjuju proporcionalno povećanju destruktivnih kapaciteta oružja koje stoji na raspolaganju vladama.⁶⁹ Istorija poslednjih sedamdeset godina, sa svojim izuzetnim zbirom uspešnih i neuspešnih revolucija, govori drugačiju priču. Da li su bili ljudi, oni koji su ipak pokušali? I, izostavljajući primere potpunog uspeha, kako se mogu objasniti čak i privremeni uspesi. Činjenica je da je jaz između sredstava nasilja koja poseduje država i onoga što narod može sam da prikupi - od pivskih flaša do

⁶⁹ Tako Franz Borkenau, razmišljajući o porazu španske revolucije, kaže: "U ovom ogromnom kontrastu sa prethodnim revolucijama jedna činjenica se izdvaja. Pre ovih poslednjih godina, kontrarevolucija je obično zavisila od podrške reakcionarnih snaga koje su tehnički i intelektualno bile inferiorne u odnosu na snage revolucije. Dolaskom fašizma ovo se promenilo. Danas će se verovatno svaka revolucija suočiti sa napadom najmodernije, najefikasnije, najbeskrupuloznije mašinerije koja postoji. To znači da je doba revolucija koje slobodno mogu da

Molotovljevih koktela i pušaka - uvek bio ogroman, tako da tehnička poboljšanja jedva da čine neku razliku. Sva udžbenička uputstva o tome "kako napraviti revoluciju", napredovanjem korak po korak od disidentstva do zavere, od otpora do oružanog ustanka, zasnivaju se na pogrešnoj predstavi da se revolucije "prave". U sukobu nasilja protiv nasilja, superiornost vlasti uvek je bila apsolutna; međutim, ova superiornost traje samo dok je struktura moći vlasti netaknuta - odnosno, dok se zapovesti slušaju i dok su vojne ili policijske snage spremne da upotrebe svoje oružje. Kada to više nije slučaj, situacija se naglo menja. Ne samo da pobuna ne bude ugušena, već samo oružje prelazi u druge ruke - ponekad, kao u Mađarskoj revoluciji, u roku od nekoliko sati. (Takve stvari bi trebalo da znamo posle svih ovih godina uzaludne borbe u Vijetnamu, gde nas je Nacionalni oslobodilački pokret, pre nego što je dobio veliku rusku pomoć, dugo tukao oružjem napravljenim u Sjedinjenim Državama). Tek kada se to dogodi, kada dezintegracija vlade na vlasti dozvoli pobunjenicima da se naoružaju, može se govoriti o "oružanom ustanku" koji često i ne nas-

evoluiraju prema sopstvenim zakonima završeno." Ovo je napisano pre više od trideset godina (*The Spanish Cockpit*, London, 1937, Ann Arbor, 1963, pp. 288-289) i sada se citira s odobravanjem Čomskog (*op. cit.*, p. 310). On veruje da američka i francuska intervencija u građanskom ratu u Vijetnamu dokazuje da je Borkenauovo predviđanje tačno, "kada je 'liberalni imperijalizam' zamenjen 'fašizmom'." Čini mi se da je ovaj primer pogodniji da se dokaže suprotno.

tupi ili se dogodi onda kada to više i nije neopodno. Tamo gde se zapovesti više ne slušaju, sredstva nasilja nemaju smisla; a pitanje te poslušnosti nije određeno odnosom zapovest-poslušnost već mnenjem i, naravno, brojem onih koji ga prihvataju. Sve zavisi od moći koja stoji iza nasilja. Iznenadni dramatični raspad moći, koji se ubrzava u revolucijama, otkriva u trenutku kako građanska neposlušnost - prema zakonima, vlastima, institucijama - nije ništa drugo do manifestacija podrške i saglasnosti.

Tamo gde je moć dezintegrisana, revolucije su moguće ali ne i nužne. Poznati su nam mnogi primeri sasvim nemoćnih režima kojima je bilo dopušteno da dugo opstanu - ili zato što nije bilo nikog ko bi proverio njihovu snagu i otkrio njihove slabosti, ili zato što su bili dovoljno srećni da ne budu uvučeni u rat i dožive poraz. Dezintegracija često postaje očigledna tek u direktnoj konfrontaciji; pa čak i tada, kada je moć već na ulicama, potrebna je neka grupa ljudi da tu moć prihvati i da preuzme odgovornost. Nedavno smo bili svedoci kako je jedna relativno nedužna, u suštini nenasilna pobuna francuskih studenata bila dovoljna da razotkrije ranjivost celog političkog sistema koji se rapidno raspadao pred očima zapanjenih mladih pobunjenika. Oni su ga, i ne znajući, stavili na probu; njihova je namera bila samo da ospore okoštali univerzitetski sistem, a srušili su sistem vladajuće moći zajedno sa ogrom-

nim delom birokratije - "*une sorte de désintégration de toutes les hiérarchies*".⁷⁰ To je bio udžbenički primer jedne revolucionarne situacije⁷¹ koja se nije razvila u revoluciju jer nije bilo nikog, a najmanje nekog od studenata, ko bi bio spreman da zgrabi moć, kao i odgovornost koja ide uz to. Nije bilo nikog osim, naravno, De Gola. Za ozbiljnost situacije posebno su karakteristični njegov apel vojsci, njegov odlazak da vidi Masija (Massu) i generale u Nemačkoj, njegov put u Kanosu, ako je do toga ikada došlo, u svetlu onoga što se dogodilo samo nekoliko godina ranije. Ali ono što je on tražio i što je dobio, bila je podrška, a ne poslušnost, a sredstva nisu bile zapovesti već ustupci.⁷² Da su zapovesti bile dovoljne, on nikada ne bi napuštao Pariz.

Nikada nije postojala nijedna vlada zasnovana isključivo na sredstvima nasilja. Čak je i totalitarnom vladaru, kome je tortura glavni instrument vladanja, potrebna jedna osnova moći - tajna policija i njena mreža obavestajaca. Jedino bi stvaranje vojnika robota, koji bi, kao što je pomenuto ranije, potpuno eliminisao ljudski faktor, i koji bi, ra-

⁷⁰ Raymond Aron, *La Révolution Introuvable*, 1968, p. 41

⁷¹ Stephen Spender, *op. cit.*, p. 56, se ne slaže: "Ono što je mnogo očiglednije od revolucionarne situacije [bila je] nerevolucionarna situacija." Možda je "teško zamisliti da do revolucije dolazi kada ... svako izgleda posebno dobro raspoložen," ali to je ono što se obično događa na početku revolucija - za vreme početne velike ekstaze bratstva.

⁷² Vidi dodatak XII, str. 123.

zumljivo, dozvolio jednom čoveku da pritiskom na dugme uništi koga god želi, moglo da promeni ovu fundamentalnu nadmoć moći nad nasiljem. Čak i najdespotskija dominacija za koju znamo, vlast gospodara nad robovima, koji su uvek brojniji od njega, nije počivala na nadmoćnim sredstvima prinude kao takve, već na nadmoćnoj organizaciji moći - odnosno, na organizovanoj solidarnosti gospodara.⁷⁵ Pojedinci bez drugih koji bi ih podržali, nikada nemaju dovoljno moći da uspešno upotrebe nasilje. Otuda, u domaćim poslovima nasilje funkcioniše kao poslednje pribežište moći protiv kriminalaca ili pobunjenika - odnosno, protiv pojedinaca koji, kako to već biva, odbijaju da budu nadjačani konsenzusom većine. A što se tiče samog ratovanja, videli smo u Vijetnamu kako ogromna superiornost u sredstvima nasilja može postati bespomoćna ukoliko se suoči sa loše opremljenim, ali dobro organizovanim protivnikom koji je mnogo moćniji. Ovu je lekciju svakako trebalo naučiti iz istorije gerilskog ratovanja, koja je bar onoliko stara koliko i poraz Napoleone do tada nepobedene vojske u Španiji.

Pređimo za trenutak na pojmovni jezik: Moć je zaista od suštinskog značaja za svaku vlast, dok nasilje nije. Nasilje je po prirodi instrumentalno;

⁷⁵ Takva jedna organizacija moći u antičkoj Grčkoj bila je polis, čija je glavna svrha, prema Ksenofonu, bila u tome što je omogućavala "građanima da delaju kao telohranitelji jedan drugom protiv robova i kriminalaca, tako da nijedan građanin ne može umreti nasilnom smrću." (Hiero, IV, 3)

kao sva sredstva i nasilje mora da ima vođstvo i opravdanje kroz cilj kojem teži. A ono čemu je potrebno da bude opravdano nečim drugim ne može biti suština bilo čega. Cilj rata - cilj uzet u svom dvostrukom značenju - jeste mir ili pobjeda; međutim, na pitanje šta je cilj mira, odgovora nema. Mir je nešto apsolutno, iako su u zabeležnoj istoriji periodi ratovanja gotovo uvek bili duži od perioda mira. Moć je u istoj kategoriji; ona je, kako se kaže, "cilj po sebi". (Ovim se, naravno, ne poriče da vlade vode politiku i koriste svoju moć da bi dostigle postavljene ciljeve. Ali sama struktura moći se nastavlja i traje duže od svih ciljeva, tako da je moć, daleko od toga da predstavlja sredstvo za neki cilj, u stvari pravi uslov da bi jedna grupa ljudi mislila i delala u terminima kategorije sredstva-cilj). Pošto je vlast u suštini organizovana i institucionalizovana moć, aktuelno pitanje šta je cilj vlasti isto tako nema baš mnogo smisla. Odgovor će biti ili pitanje-molba - omogućiti ljudima da žive zajedno - ili opasno utopijski - da unapredi sreću ili da ostvari besklasno društvo ili neki drugi nepolitički ideal, što, ako bi se ozbiljno pokušalo, ne bi moglo drugačije da se završi nego kao neka vrsta tiranije.

Moć ne zahteva bilo kakvo opravdanje, jer je inherentna samoj egzistenciji političkih zajednica; ono što je za moć potrebno jeste legitimnost. Uobičajeno postupanje s ove dve reči kao da su sinonimi ništa manje ne obmanjuje i zbunjuje nego

sadašnje izjednačavanje poslušnosti i podrške. Moć se javlja kada god se ljudi okupe i delaju u saglasnosti, ali ona svoju legitimnost izvodi iz inicijalnog okupljanja, a ne iz neke akcije koja može da usledi. Kada je osporena, legitimnost se zasniva na pozivanju na prošlost, dok je opravdavanje u vezi sa ciljem koji se nalazi u budućnosti. Nasilje može da ima opravdanje, ali nikada neće postati legitimno. Opravdavanje nasilja gubi verodostojnost u onoj meri u kojoj se nameravani cilj nasilja nalazi dalje u budućnosti. Nasilje u samoodbrani niko ne dovodi u pitanje, jer je opasnost ne samo jasna već i prisutna, a cilj koji opravdava sredstvo je neposredan.

Moć i nasilje, iako su to različiti fenomeni, obično se pojavljuju zajedno. Kada god su u kombinaciji, moć je, kako smo utvrdili, primaran i predominantan faktor. Međutim, situacija je potpuno različita kada se njima bavimo u njihovim čistim oblicima - kao što su, na primer, strana invazija ili okupacija. Videli smo da današnje izjednačavanje nasilja i moći počiva na tome što se vladavina shvatala kao dominacija čoveka nad čovekom pomoću nasilja. Ako je strani osvajač suočen sa nemoćnom vladom i nacijom koja nije navikla da sprovodi političku moć, u tom slučaju mu je lako da dostigne takvu dominaciju. U svim drugim slučajevima teškoće su zaista velike, i okupatorski osvajač će odmah pokušati da uspostavi kvilinsku vladu, odnosno da pronađe lokalnu osno-

vu moći koja će podržati njegovu dominaciju. Direktan sukob ruskih tenkova i potpuno nenasilnog otpora čehoslovačkog naroda jeste školski primer suočavanja nasilja i moći u njihovom čistom obliku. U takvom slučaju teško je dostići dominaciju, ali nije i nemoguće. Nasilje, to moramo zapamtiti, ne zavisi od brojnosti ili od mnjenja, već od oruđa, a oruđa nasilja, kao što sam pomenula ranije, poput svih drugih alatki, povećavaju i umnožavaju ljudsku snagu. Oni koji se suprotstavljaju nasilju koristeći samo moć ubrzo će uvideti da nisu suočeni sa ljudima, već sa ljudskim artifaktima čija se nehumanost i destruktivni efekat povećavaju proporcionalno razdaljini na kojoj se nalaze suparnici. Nasilje može uvek da uništi moć; iz puščane cevi proizilazi najefikasnija zapovest, što za rezultat ima trenutnu i savršenu poslušnost. Ono što iz puščane cevi ne proizilazi jeste moć.

U direktnom sukobu nasilja i moći, rezultat je retko pod sumnjom. Da se Gandijeva veoma moćna i uspešna strategija nenasilnog otpora suočila sa drugačijim neprijateljem - sa Staljinovom Rusijom, Hitlerovom Nemačkom, čak i sa predratnim Japanom, umesto sa Engleskom - rezultat ne bi bila dekolonizacija, već bi rezultat bili masakr i potčinjenost. Međutim, Engleska u Indiji i Francuska u Alžiru imale su dobre razloge za uzdržanost. Vladanje čistim nasiljem dolazi do izražaja tamo gde se izgubi moć; upravo to smanjivanje moći ruske vlade, na unutrašnjem i spoljašnjem

planu, postalo je očigledno u "rešenju" Čehoslovačkog problema - isto kao što je smanjivanje moći evropskog imperijalizma postalo očigledno u alternativni između dekolonizacije i masakra. Ako se moć zameni nasiljem, to može doneti pobjedu, ali cena je veoma visoka; nju ne plaća samo poraženi, već je na račun sopstvene moći plaća i pobjednik. Ovo je naročito tačno onda kada se dogodi da pobjednik kod kuće uživa blagoslov ustavne vlade. Henri Stil Komadžer (Hanery Steel Commager) je potpuno u pravu: "Ako srušimo svetski poredak i uništimo svetski mir, neizbežno je da prvo srušimo i uništimo naše sopstvene političke institucije."⁷⁴ Bumerang efekat "vladavine potlačenih rasa" (Lord Kromer (Cromer)), koga se mnogi plaše, na domaću vladu za vreme imperijalističke ere, značio je da će upravljanje nasiljem u udaljenim zemljama završiti tako što će uticati i na Englesku vladu, da će poslednja "potlačena rasa" biti sami Englezi. Nedavni napad gasom na kampus u Berkliju, kada je bačen ne samo suzavac već i jedan drugi gas koji je "Ženevskom konvencijom stavljen van zakona i koji je vojska koristila da gerilce u Vijetnamu istera na čistinu", dok su stražari s gas maskama sprečavali svakog da "pobegne iz područja pod gasom", odličan je primer ovog fenomena "preterane reakcije". Često se kaže da nemoć dovodi do nasilja, i psihološki gledano to je sasvim tačno, bar kada je reč o osobama koje

⁷⁴ "Can We Limit Presidential Power?" u *The New Republic*, April 6, 1968.

imaju prirodnu snagu, moralnu ili fizičku. Politički govoreći, poenta je u tome da gubitak moći dovodi do iskušenja da se moć zameni nasiljem - za vreme konvencije Demokrata u Čikagu 1968. godine mogli smo taj proces da gledamo na televiziji⁷⁵ - i da je samo nasilje rezultat nemoći. Tamo gde moć više ne potiskuje i obuzdava nasilje, dolazi do dobro poznate zamene sredstava i ciljeva. Sredstva, sredstva uništenja, sada određuju cilj - a posledica toga je da će cilj biti uništenje celokupne moći.

Faktor samoporaza u pobjedi nasilja nad moći nigde nije očigledniji negoli onda kada se koristi teror da bi se održala dominacija, o čijim čudnim uspesima i konačnim neuspesima mi znamo više od bilo koje generacije pre nas. Teror nije isto što i nasilje; to je, u stvari, oblik vladavine koja nastaje kada se nasilje, pošto je uništilo svu moć, ne povlači, već, naprotiv, zadržava punu kontrolu. Često se zapaža da efekat terora skoro u potpunosti zavisi od stepena socijalne atomizacije. Svaki oblik organizovane opozicije mora da nestane pre nego što teror krene punom silom. Ova atomizacija - uvredljivo bleđa akademska reč za užas koji se njome implicira - održava se i intenzivira kroz sveprisutnost informatora, koji može i bukvalno biti svuda prisutan zato što on više nije samo profesionalni agent na policijskom platnom spisku, već je to potencijalno svaka osoba sa ko-

⁷⁵ Vidi dodatak XIII, str. 124

jom čovek dolazi u kontakt. Kako se takva potpuno razvijena policijska država uspostavlja i kako ona funkcioniše - ili, radije, kako ništa ne funkcioniše tamo gde ona ima kontrolu - može se sada saznati iz knjige Aleksandra I. Solženjicina, *Prvi krug*, koja će verovatno ostati jedno od remek-dela književnosti dvadesetog veka, i koja svakako sadrži najbolju dokumentaciju o staljinovom režimu.⁷⁶ Odlučujuća razlika između totalitarne dominacije, zasnovane na teroru, i tiranije i diktature, uspostavljenih nasiljem, jeste u tome što se totalitarna dominacija okreće ne samo protiv svojih neprijatelja, već i protiv prijatelja i pristalica, budući da se plaši svake moći, čak i moći svojih prijatelja. Teror dostiže vrhunac kada policijska država počne da proždire sopstvenu decu, kada jučerašnji dželat postane današnja žrtva. To je, takođe, trenutak kada moć potpuno nestaje. Postoje danas mnoga naizgled tačna objašnjenja za destaljinizaciju Rusije - od kojih nijedno, po mom mišljenju, nije tako nužno kao što je shvatanje samih staljinističkih funkcionera da produžavanje ovakvog režima neće dovesti do pobune, protiv koje je teror zaista najbolja zaštita, već do paralize cele zemlje.

Da rezimiram: politički govoreći, nedovoljno je reći da moć i nasilje nisu isto. Moć i nasilje su suprotnosti; tamo gde jedno vlada, drugo je odsutno. Nasilje se javlja tamo gde je moć ugrožena, ali ako je prepušteno sopstvenom toku ono

⁷⁶ Vidi dodatak XIV, str. 125

će dovesti do toga da moć iščezne. Ovo implicira da nije ispravno misliti da je nenasilje suprotnost nasilju; govoriti o nenasilnoj moći je, u stvari, izlišno. Nasilje može da uništi moć; ono je potpuno nesposobno da je stvori. Hegelovo i Marksovo verovanje u dijalektičku "moć negacije", zahvaljujući kojoj se suprotnosti ne uništavaju već se skladno razvijaju jedno u drugo, zato što kontradikcije ne parališu razvoj već ga unapređuju, počiva na jednoj mnogo starijoj filozofskoj predrasudi: da zlo nije ništa drugo do jedan negativni *modus* dobra, da dobro može nastati iz zla; da je, jednom rečju, zlo samo privremena manifestacija jednog još skrivenog dobra. Takva uvrežena shvatanja postaju opasna. Njih dele mnogi koji nikada nisu ni čuli za Hegela ili Marksa, iz prostog razloga što takva mišljenja bude nadu i rasteruju strah - lažnu nadu kojom se može odagnati legitimni strah. Ovim nemam nameru da izjednačim nasilje i zlo; želim samo da naglasim da nasilje ne može nastati iz svoje suprotnosti, a to je moć, a da bismo ga razumeli kakvo ono jeste moraćemo da ispitamo njegove korene i njegovu prirodu.

III

Govoriti u ovakvim terminima o prirodi i uzrocima nasilja mora se učiniti pretenciozno u trenutku kada se bujica fondacijskog novca usmerava u različite istraživačke projekte socijalnih naučnika, kada smo već preplavljeni knjigama o toj temi, kada su se eminentni naučnici iz oblasti prirodnih nauka - biolozi, psiholozi, etolozi i zoolozi - pridružili sveopštem naporu da se reši zagonetka "agresivnosti" u ljudskom ponašanju, i kada se pojavila čak i jedna nova nauka nazvana "polemologija". I pored toga, ja imam dva razloga za ovaj pokušaj.

Prvo, iako nalazim da je dobar deo onoga što rade zoolozi fascinantno, ne uspevam da vidim kako je moguće da se to primeni na naš problem. Da bismo znali da će se ljudi boriti za svoju domovinu, gotovo da i nije bilo potrebno da otkrivamo instinkte "grupnog teritorijalizma" kod mrava, riba i majmuna; da bismo shvatili da

prenaseljenost rezultira iritacijom i agresivnošću, nije baš potrebno da eksperimentišemo s pacovima. Jedan dan proveden u slamu bilo kog velikog grada bio bi dovoljan. Iznenađena sam i često oduševljena kada vidim kako se neke životinje ponašaju kao ljudi; ne vidim kako bi to moglo da opravda ili da osudi ljudsko ponašanje. Ne uspevam da razumem zbog čega se od nas traži da "priznamo da se čovek ponaša veoma slično nekoj grupno teritorijalnoj životinjskoj vrsti", a ne sasvim suprotno - da se izvesne životinjske vrste ponašaju veoma slično ljudima.⁷⁷ (Sledeći Adolfa Portmana (Adolf Portmann), ova nova ispitivanja životinjskog ponašanja ne zatvaraju jaz između čoveka i životinje, ona samo pokazuju da se "mnogo više, nego što mislimo, oñoga što znamo o sebi događa i kod životinja.")⁷⁸ Zašto bismo mi sada, pošto smo "eliminirali" sve antropomorfizme iz psihologije životinja (druga je stvar da li smo u tome zaista uspeli), pokušavali da otkrijemo "koliko je čovek 'teriomorfan'?"⁷⁹ Nije li očigledno da su antropomorfizam i teriomorfizam u biheviorističkim nau-

⁷⁷ Nikolas Tinbergen, "On War and Peace in Animals and Men", u *Science*, 160: 1411 (June 28, 1968).

⁷⁸ *Das Tier als soziales Wesen*, Zürich, 1953, pp. 237-238: "Wer sich in die Tatsachen vertieft... der wird feststellen, dass die neuen Einblicke in die Differenziertheit tierischen Treibens uns zwingen, mit allzu einfachen Vorstellungen von höheren Tieren ganz enischeiden aufzuräumen. Damit wird aber nicht etwa - wie zuweilen leichtbin gefolgert wird - das Tierische dem Menschlichen immer nebr genähert. Es zeigt sich lediglich, dass viel mehr von dem, was wir von uns selbst kennen, auch beim Tier vorkommt."

kama dve strane iste "greške"? Osim toga, ako čoveka definišemo tako da pripada životinjskom carstvu, zašto bismo od njega tražili da standarde ponašanja preuzima od drugih životinjskih vrsta? Bojim se da je odgovor jednostavan: sa životinjama je lakše eksperimentisati, i to ne samo iz humanih razloga - zato što nije lepo staviti nas u kavez; nevolja je u tome što ljudi mogu da podvaljuju.

Drugo, rezultati istraživanja i u društvenim i u prirodnim naukama imaju tendenciju da nasilno ponašanje prikažu kao "prirodno" ponašanje više nego što bismo bili spremni da bez takvih istraživanja prihvatimo. Kaže se da agresivnost, koja je po definiciji instinktivan nagon, u prirodi igra istu funkcionalnu ulogu kao i nagon gladi i seksualni nagon u životnom procesu pojedinca i vrste. Ali, za razliku od ovih instinkata, koji se, s jedne strane, aktiviraju pod pritiskom telesnih potreba i, s druge strane, spoljašnjim stimulansima, čini se da su agresivni instinkti u životinjskom carstvu nezavisni u odnosu na takve izazove; naprotiv, nedostatak izazova dovodi do frustracije instinkta, do "potisnute" agresivnosti, koja prema psiholozima prouzrokuje zaustavljanje i gomilanje "energije" čija će konačna eksplozija biti utoliko opasnija. (To je kao kada bi se osećaj gladi kod čoveka povećavao sa opadanjem broja gladnih lju-

⁷⁹ Vidi Erich von Holst, *Zur Verhaltensphysiologie bei Tieren und Menschen*, Gesammelte Abhandlungen, Vol. I, München, 1969 p.239.

di).⁸⁰ U ovoj interpretaciji, nasilje bez izazova je "prirodno"; ako izgubi svoj *rationale*, u osnovi svoju funkciju samoočuvanja, ono postaje "iracionalno", a to je navodno razlog zbog kojeg ljudi mogu da budu veće "zveri" od drugih životinja. (U literaturi imamo neprestana podsećanja na velikodušno ponašanje vukova koji ne ubijaju poraženog neprijatelja).

Osim pogrešne transpozicije fizičkih termina, kao što su "energija" i "sila", na biološke i zoološke podatke, gde oni nemaju smisla jer se ne mogu izmeriti,⁸¹ bojim se da nas iza ovi najnovijih "otkrića" vreba najstarija definicija čovekove prirode - definicija čoveka kao *animal rationale*, na osnovu koje se mi razlikujemo od drugih životinja samo po razumu kao jednom dodatnom svojstvu. Moderna nauka, koja nekritički polazi od ove stare pretpostavke, otišla je veoma daleko u "dokazivanju" da ljudi dele sva druga svojstva sa nekim vrstama životinjskog carstva - osim što do-

⁸⁰ Kao suprotnost apsurdnosti ovog zaključka napravljena je distinkcija između endogenih, spontanih instinkata, kao što je na primer, agresija, i reaktivnih nagona kao što je glad. Ali razlika između spontanosti i reaktivnosti nema nikakvog smisla u raspravi o urođenim nagonima. U svetu prirode, da budemo precizni, nema spontanosti a instinkti ili nagoni samo odražavaju veoma složen način na koji su sva živa bića, uključujući i čoveka, prilagođena, prirodnim procesima.

⁸¹ Hipotetični karakter dela Konrad Lorenz, *On Aggression* (New York, 1966) razjašnjen je u zanimljivoj zbirci eseja o agresiji i prilagodavanju koju je priredio Alexander Mitscherlich pod naslovom *Bis hierher un nicht weiter. Ist die menschliche Aggression unbefriedbar?*, München, 1968.

datni dar "razuma" čini ljude još opasnijim životinjama. Korišćenje razuma je ono što nas čini opasno "iracionalnim", jer taj razum je svojstvo jednog "izvorno instinktivnog bića."⁸² Naučnici, naravno, znaju da je čovek taj koji pravi alatke i koji je izumeo oružje dalekog dometa koje ga oslobađa "prirodnih" ograničenja koja nalazimo u životinjskom carstvu, i da je pravljenje alatki jedna visoko složena *mentalna* aktivnost.⁸³ Zbog toga se obraćamo nauci da nas izleči od sporednih efekata razuma tako što će kontrolisati naše instinkte i njima upravljati, obično nalazeći neškodljive oduške za instinkte koji više nemaju "funkciju unapređenja života". Standard ponašanja se opet izvodi iz drugih životinjskih vrsta kod kojih funkcija životnih instinkata nije uništena intervencijom ljudskog razuma. Strogo uzevši, specifična distinkcija između čoveka i zveri sada više nije razum (*lumen naturale ljudske životinje*) već nauka, znanje o ovim standardima i tehnikama njihove primene. U skladu s ovim stanovištem, čovek dela iracionalno i kao životinja ukoliko odbija da sluša

⁸² von Holst, *op. cit.*, p. 283. "Nicht weil wir Verstandeswesen, sondern weil wir ausserdem ganz urtümliche Triebwesen sind, ist unser Dasein im Zeitalter der Technik gefährdet."

⁸³ Oružje velikog dometa, za koje polemolozi smatraju da oslobađa čovekove agresivne instinkte do tačke u kojoj kontrole za zaštitu vrste više nemaju nikakvog efekta (vidi Tinbergen, *op. cit.*), Otto Klineberg ("Fears of a Psychologist", u Calder, *op. cit.*, p. 208) je uzeo više kao indikaciju "da lična agresivnost [ne] igra značajnu ulogu kao motiv za rat". Vojnici, mogli bismo poželeti da nastavimo s ovom argumentacijom, nisu ubice, a ubice - oni koji imaju "ličnu agresivnost" - verovatno nisu dobri vojnici.

naučnike ili ukoliko ne poznaje njihove najnovije uvide. Nasuprot ovim teorijama i njihovim implikacijama, ja ću u onome što sledi tvrditi da nasilje nije ni životinjsko ni iracionalno - već prema tome da li ove termine uzimamo iz običnog jezika humanista ili u skladu s naučnim teorijama.

Opšte je mesto da nasilje često nastaje iz besa, a bes zaista može biti iracionalan ili patološki, ali takav može da bude i svaki drugi ljudski afekat. Nema sumnje da je moguće stvoriti uslove u kojima su ljudi dehumanizovani - kao što su koncentracioni logori, tortura, glad - ali to ne znači da postaju nalik životinjama; u takvim uslovima, najjasniji znak dehumanizacije nisu bes i nasilje, već njihovo izrazito odsustvo. Bes nikako nije automatska reakcija na bedu i patnju kao takve; niko ne reaguje besom na neizlečivu bolest ili na zemljotres, ili, u tom smislu, na društvene uslove koji se čine nepromenljivi. Bes se javlja samo tamo gde postoji razlog za sumnju da se uslovi ne menjaju iako bi mogli biti promenjeni. Mi reagujemo besno tek kada je povređeno naše osećanje pravde, a ta reakcija nikako ne odražava nužno ličnu povredu, kao što to pokazuje čitava istorija revolucije gde po pravilu pripadnici gornjih klasa pokreću i zatim vode pobune potlačenih i ugnjetenih. Pribegavati nasilju u suočavanju sa užasnim događajima i uslovima veoma je primamljivo zbog njegove inherentne neposrednosti i brzine. Delati s namernom brzinom suprotno je prirodi besa i

nasilja, ali to ih ne čini iracionalnim. Naprotiv, i u privatnom i u javnom životu postoje situacije u kojima baš brzina nasilnog čina može da bude jedini odgovarajući lek. Suština nije u tome što nam to dozvoljava da se izduvamo - što se zaista podjednako dobro može učiniti lupanjem o sto ili treskanjem vrata. Suština je u tome da je, u određenim okolnostima, nasilje - delanje bez rasprave ili govora i bez razmišljanja o posledicama - jedini način da se terazije pravde vrate u ispravni položaj. (Klasičan primer je Bili Bad (Billy Budd) koji zadaje smrtni udarac čoveku koji je lažno svedočio protiv njega). U ovom smislu, bes i nasilje koji ponekad - ne uvek - idu uz to, pripadaju "prirodnim" ljudskim emocijama, pa izlečiti čoveka od toga značilo bi dehumanizovati ili kastrirati ga. Takvi postupci u kojima ljudi, pravde radi, uzimaju zakon u svoje ruke, nepobitno je u sukobu sa ustrojstvom civilizovanih zajednica; ali njihov antipolitički karakter, toliko očigledan u Melvilovoj (Melville) čuvenoj priči, ne znači da su oni nehumani ili "samo" emocionalni.

Odsustvo emocija niti prouzrokuje niti unapređuje racionalnost. "Ravnodušnost i smirenost" iz perspektive "nepodnošljive tragedije" zaista mogu da budu "užasavajući",⁸⁴ naime, kada nisu rezultat kontrole već očigledna manifestacija nera-

⁸⁴ Parafraziram jednu rečenicu Noama Čomskog (*op. cit.*, p. 371), koji je veoma dobar u razotkrivanju "fasade odlučnosti i pseudonauke" i intelektualne "praznine" koja stoji iza toga, posebno u raspravama o ratu u Vijetnamu

zumevanja. Da bi reagovao razumno čovek prvo mora da bude "potresen", a suprotno emotivnom nije "racionalno", šta god da to znači, već ili nesposobnost da se bude potresen, što je obično patološka pojava, ili sentimentalnost, što je jedna izopačenost osećanja. Bes i nasilje postaju iracionalni jedino kada su usmereni protiv substituta, a to je, bojim se, upravo ono što psihijatri i polemolozi, koji se bave ljudskom agresivnošću, preporučuju, i što, avaj, korespondira sa izvesnim raspoloženjima i nepromišljenim stavovima društva u celini. Mi svi, na primer, znamo da je među belim liberalima postala moda da se na žalbe Crnaca odgovara uzvikom: "Svi smo mi krivi", a Crna moć je dokazala da je veoma srećna što može da iskoristi ovo "priznanje" da bi izazvala iracionalni "crnački bes". Tamo gde su svi krivi, niko nije kriv; priznanja kolektivne krivice su najbolja moguća zaštita od otkrivanja vinovnika, a sama veličina zločina je najbolji izgovor što se ništa ne čini. U ovom posebnom slučaju, postoji još jedna dodatna, opasna i opskurna eskalacija rasizma u neka viša, manje realna područja. Stvarni razdor između crnih i belih ne može se isceliti prevođenjem u jedan još nepomirljiviji konflikt između kolektivne nevinosti i kolektivne krivice. "Svi belci su krivi" nije samo opasan nonsens, već i rasizam u obrnutom smislu, i sasvim efikasno služi da zaista realnim nedaćama i racionalnim emocijama crnačke populacije pruži izlaz u iracionalnost i bekstvo od stvarnosti.

Štaviše, ako istorijski istražujemo uzroke koji su verovatno transformisali *engagés* u *enragés*, na prvom mestu nije nepravda već hipokrizija. Njena bitna uloga u kasnijim fazama francuske revolucije, kada je Robespjerov rat protiv hipokrizije transformisao "despotizam slobode" u vladavinu terora, suviše je dobro poznata da bi se o njoj ovde raspravljalo; međutim, važno je upamtiti da su taj rat mnogo ranije objavili francuski moralisti koji su u hipokriziji videli porok nad porocima, uviđajući da on suvereno vlada u "dobrom društvu", koje će nešto kasnije nazvati buržoasko društvo. Nema mnogo autora od ugleda koji su glorifikovali nasilje radi nasilja; ali, ovih nekoliko - Sorel, Pareto, Fanon - bili su motivisani mnogo dubljom mržnjom prema buržoaskom društvu, što ih je odvelo u mnogo radikalniji raskid s njegovim moralnim standardima, nego što je to slučaj s konvencionalnom levicom koja je uglavnom bila inspirisana sažaljenjem i žarkom željom za pravdom. Strgnuti masku hipokrizije sa lica neprijatelja, demaskirati njega i devijantne mahinacije i manipulacije koju mu omogućuju da upravlja bez upotrebe nasilnih sredstava, odnosno, provocirati akciju, čak i uz rizik uništenja, samo da bi istina izbila na videlo - to su i dalje među najsnažnijim motivima današnjeg nasilja u kampusima i na ulicama.⁸⁵ I

⁸⁵ "Ako se pročitaju publikacije SDS-a vidi se da one često preporučuju provociranje policije kao strategiju sa 'demaskiranje' nasilja autoriteta" Spender (*op. cit.*, p. 92) komentariše da ova vrsta nasilja "vodi do besmislice u kojoj provokator u isto vre-

ovo nasilje, opet, nije iracionalno. Pošto ljudi žive u svetu pojava i, baveći se njime, zavise od ispoljavanja, hipokrizijske zamisli - za razliku od odgovarajućih prevara koje u dogledno vreme bivaju otkrivene - ne mogu se ostvariti takozvanim društveno razumnim ponašanjem. Na reči se možemo osloniti jedino ako smo sigurni da je njihova funkcija otkrivanje a ne skrivanje. Privid racionalnosti izaziva bes mnogo više nego interesi koji iza toga stoje. Upotrebiti razum u situaciji kada se on koristi kao zamka nije "racionalno"; isto kao što upotrebiti pištolj u samoodbrani nije "iracionalno". Ovo nasilno reagovanje protiv hipokrizije, koliko god se može opravdati sopstvenim terminima, gubi *raison d'être* kada pokušava da razvije sopstvenu strategiju sa specifičnim ciljevima; ono postaje "iracionalno" onog trenutka kada se "racionalizuje", odnosno, onog trenutka kada se u toku sukoba re-akcija pretvori u akciju i kada započne lov na sumnjive, praćen psihološkim lovom na zadnje namere.⁸⁶

Iako efikasnost nasilja, kao što sam ranije primetila, ne zavisi od brojnosti - jedan čovek sa automatskom puškom može da drži stotine dobro organizovanih ljudi u škripcu - ipak, u kolektivnom nasilju dolaze do izražaja njegove najopasni-

me igra ulogu i napadača i žrtve". Rat protiv hipokrizije nosi brojne opasnosti, od kojih sam neke ukratko ispitala u *On Revolution*, New York, 1963, pp. 91-101.

⁸⁶ Vidi dodatak XV, str. 125

je atraktivne osobine, a to je svakako zbog sigurnosti koju daje brojnost. Savršeno je tačno da je u vojnoj kao i u revolucionarnoj akciji "individualizam prva [vrednost] koja će nestati";⁸⁷ i umesto toga nalazimo jednu vrstu grupne koherentnosti koja se oseća mnogo intenzivnije i koja se pokazuje kao mnogo jača, mada manje trajna veza od svih oblika prijateljstva, građanskog ili privatnog.⁸⁸ Sigurno je da će grupa, radi sopstvene bezbednosti, u svim ilegalnim poduhvatima, kriminalnim ili političkim, zahtevati "da svaki pojedinac izvede jednu neopozivu akciju" da bi, pre nego što bude primljen u zajednicu nasilja, porušio sve mostove koji ga povezuju sa pristojnim društvom. Kada je jednom primljen, čovek će se naći pod uticajem omamljujuće začaranosti "prakse nasilja [koja] povezuje ljude kao celinu, jer svaki pojedinac obrazuje jednu kariku nasilja u velikom lancu, jedan deo velikog organizma nasilja koji raste kao plima."⁸⁹

Fanonove reči ukazuju na dobro poznati fenomen bratstva na bojnopolju, gde se najplemenitija, najnesebičnija dela događaju gotovo svakodnevno. Od svega što može da stvori jednakost, čini se da je smrt najmoćnija, bar u onih nekoliko izuzetnih situacija u kojima joj je dozvoljeno da

⁸⁷ Fanon, *op. cit.* p. 47

⁸⁸ J. Glenn Gray, *The Warriors* (New York, 1959, sada i u mekom povezu) o ovome daje veoma dobar i instruktivan uvid. Svako ko je zainteresovan za praksu nasilja trebalo bi da pročita ovu knjigu.

⁸⁹ Fanon, *op. cit.*, pp. 85 i 93

igra političku ulogu. Smrt je verovatno najveće antipolitičko iskustvo, bilo da je reč o suočavanju sa aktualnim umiranjem ili sa unutarnjom svesti o sopstvenoj smrtnosti. Ona označava da ćemo iščeznuti iz pojavnog sveta i da ćemo napustiti društvo pripadnika naše vrste, koje je uslov svake politike. Što se tiče ljudskog iskustva, smrt ukazuje na ekstremnu usamljenost i nemoć. Ali kada smo kolektivno i u akciji suočeni sa smrću, ona menja svoje lice; čini se da verovatno ništa ne može da pojača našu vitalnost kao blizina smrti. Nešto čega obično jedva da smo svesni, naime, da našu sopstvenu smrt prati potencijalna besmrtnost grupe kojoj pripadamo i, u konačnoj analizi, cele vrste, dospeva u centar našeg iskustva. Čini se kao da se sam život, besmrtni život vrste, takoreći hrani večnim umiranjem svojih pojedinačnih članova, da se "diže kao plima", da se aktualizuje u praksi nasilja.

Čini mi se da bi ovde bilo pogrešno govoriti o običnim osećanjima. Najzad, jedna od izuzetnih osobina ljudske situacije jeste iznalaženje adekvatnog iskustva. U našem kontekstu, međutim, stvar je u tome da ta iskustva, čija je elementarna snaga van svake sumnje, nikada nisu dobila institucionalni, politički izraz, i da smrt kao nešto što sve izjednačava gotovo da i nema bilo kakvu ulogu u političkoj filozofiji, iako se ljudska smrtnost - činjenica da su ljudi "smrtni", kako su Grci imali običaj da kažu - u prefilozofskoj političkoj misli shvatala kao najjači motiv za političko delanje. Baš

ta izvesnost smrti naterala je ljude da tragaju za besmrtnom slavom u delima i rečima, i podstakla ih da uspostave političku zajednicu koja je potencijalno besmrtna. Zbog toga je politika bila upravo sredstvo da se od jednakosti pred smrću pobegne u distinktnost koja obezbeđuje izvesnu meru besmrtnosti. (Hobs je jedini politički filozof u čijem delu smrt, u obliku straha od nasilne smrti, ima presudnu ulogu. Međutim, za Hobsa jednakost pred smrću nije odlučujuća; to je jednakost straha koja proizilazi iz podjednake sposobnosti da se ubije, koju svako poseduje i koja tera ljude u prirodnom stanju da se povežu u zajednicu). U svakom slučaju, nijedna politička zajednica za koju ja znam nikada nije bila zasnovana na jednakosti pred smrću i na njenoj aktualizaciji u nasilju; samoubilačke grupe u istoriji, koje su zaista bile organizovane na tom principu, i koje su zbog toga sebe nazivale "bratstva", teško se mogu ubrojati u političke organizacije. Ipak, tačno je da su jaka bratska osećanja, kakva izaziva kolektivno nasilje, navela mnoge dobre ljude da se nadaju da će iz toga izrasti nova zajednica, kao i "novi čovek". Ta nada je iluzija iz prostog razloga što ni jedan ljudski odnos nije tako prolazan kao ova vrsta bratstva, koja se može aktualizovati samo pod uslovima neposredne opasnosti po život i sopstvenu bezbednost.

To je, međutim, samo jedna strana medalje. Fanon svoju pohvalu praksi nasilja zaključuje primedbom da u ovakvoj vrsti borbe ljudi shvataju

"da je život jedno beskrajno nadmetanje", da je nasilje element života. A zar to ne zvuči uverljivo? Nisu li ljudi oduvek smrt izjednačavali s "većnim mirom", i ne sledi li iz toga da tamo gde imamo život imamo borbu i nemir? Nije li mir jasna manifestacija beživotnosti ili propadanja? Nije li nasilno delanje prerogativ mladih - onih za koje se pretpostavlja da su puni života? Prema tome, nisu li pohvala životu i pohvala nasilju jedno te isto? U svakom slučaju, Sorel je pre šezdeset godina razmišljao u tom pravcu. On je pre Špenglera (Spengler) predvideo "Propast Zapada", jer je u evropskoj klasnoj borbi primetio jasne znake opadanja. Buržoazija je, tvrdio je on, izgubila "energiju" da bi mogla da igra ulogu u klasnoj borbi; Evropa bi se mogla spasti jedino ukoliko bi se proletarijat mogao naterati da upotrebi nasilje, čime bi reafirmisao klasne razlike i probudio borbeni duh buržoazije.⁹⁰

Prema tome, mnogo pre nego što je Konrad Lorenc (Konrad Lorenz) otkrio životnu funkciju agresije u životinjskom carstvu, nasilje je bilo hvaljeno kao manifestacija sile života i posebno njegove kreativnosti. Inspirisan Bergsonovim (Bergson) *élan vital*, Sorel je težio filozofiji kreativnosti okrenutoj "proizvođačima" i polemički usmerenoj protiv potrošačkog društva i njegovih intelektualaca; imao je osećanje da su obe grupe paraziti. Slici buržuja - miran, samozadovoljan, hipokri-

ta, sklon uživanju, bez volje za moć, više kasni proizvod kapitalizma negoli njegov reprezent - i slici intelektualca, čije su teorije "konstrukcije" a ne "izraz volje",⁹¹ on u svom delu suprotstavlja sliku radnika. Sorel radnika vidi kao "proizvođača" koji će stvoriti nove "moralne kvalitete nužne za unapređenje proizvodnje", uništiti "Parlamente [koji] su kao sastanci akcionara",⁹² i koji će se suprotstaviti "slici Progresu... slici totalne katastrofe" kada "neka vrsta nezadrživog talasa pređe preko stare civilizacije".⁹³ Ispostavlja se da nove vrednosti i nisu baš sasvim nove. Te vrednosti su osećanje časti, žudnja za slavom i priznanjem, žar borbe bez mržnje i "bez duha osvete", i ravnodušnost prema materijalnim prednostima. Ipak, one su zaista baš one vrline koje su upadljivo odsutne u buržoaskom društvu.⁹⁴ "Apelujući na čast, koja se tako prirodno razvija u svim organizovanim vojskama, građanski rat može eliminisati ona zla osećanja protiv kojih bi moralnost bila nemoćna. Ako je to jedini razlog... sam taj razlog bi, čini mi se, odlučujuće išao u prilog branilaca nasilja."⁹⁵

Od Sorela se može mnogo naučiti o motivima koji nagone ljude da na apstraktnom planu

⁹¹ *Ibidem*, "Introduction, Letter to Daniel Halevy", IV.

⁹² *Ibidem*, poglavlje 7, "The Ethics of producers", I.

⁹³ *Ibidem*, poglavlje 4, "The Proletarian Strike", II.

⁹⁴ *Ibidem*, vidi posebno poglavlje 5, III, i poglavlje 3, "Prejudices against Violence", III.

⁹⁵ *Ibidem*, Dodatak 2, "Apology for Violence".

⁹⁰ Sorel, *op. cit.*, poglavlje 2, "On Violence and the Decadence of the Middle Classes".

glorifikuju nasilje, čak više nego od njegovog talentovanijeg italijanskog savremenika, takođe s francuskim obrazovanjem, Vilfreda Pareta (Vilfredo Pareto). Fanon, koji je s praksom nasilja bio daleko prisnije povezan od obojice, bio je pod Sorelovim velikim utjecajem i koristio je njegove kategorije čak i kada je njegovo sopstveno iskustvo jasno govorilo protiv njih.⁹⁶ Odlučujuće iskustvo koje je i Sorela i Pareta nagnalo da naglase faktor nasilja u revoluciji, bila je Drajfusova afera u Francuskoj kada su, po Paretovim rečima, bili "zapanjeni što vide da [Dreyfusards] protiv svojih suparnika koriste one iste nepoštene metode koje su sami bili denuncirali".⁹⁷ U tom trenutku oni su otkrili ono što mi danas nazivamo Establišment, a što se ranije nazivalo Sistem, i baš to otkriće ih je nagnalo da se okrenu pohvali nasilne akcije, a što se Pareta tiče, na njega je to uticalo da izgubi nadu u radničku klasu. (Pareto je shvatio da je brza integracija radnika u društveno i političko telo naroda u stvari dovela do "saveza buržoazije i radnih ljudi", do "poburžoazivanja" radnika koji su tada, po njemu, dali maha jednom

novom sistemu, koji je on nazvao "Pluto-demokratija" - mešani oblik vladavine, plutokratija kao buržoaski režim i demokratija kao režim radnika). Razlog zbog kojeg se Sorel držao svoje marksističke vere u radničku klasu bio je taj što su radnici "proizvođači", jedini kreativni element u društvu, oni koji je, po Marksu, trebalo da oslobode proizvodne snage čovečanstva; problem je bio jedino u tome što su radnici, čim su stekli zadovoljavajući nivo radnih i životnih uslova, tvrdoglavo odbijali da i dalje ostanu proleter i da igraju svoju revolucionarnu ulogu.

Međutim, za ovakav stav je nešto drugo bilo neuporedivo poraznije, što se u punoj meri pokazalo u decenijama posle Sorelove i Paretove smrti. Ogroman rast produktivnosti u modernom svetu ni u kom slučaju nije bio rezultat povećane produktivnosti radnika, već isključivo rezultat razvoja tehnologije, a to nije zavisilo ni od radničke klase ni od buržoazije, već od naučnika. "Intelektualci", koje su Sorel i Pareto toliko prezirali, odjednom su prestali da budu marginalna društvena grupa

⁹⁶ Ovo je nedavno istakla Barbara Deming u svom pozivu na nenasilnu akciju - "On Revolution and Equilibrium" u *Revolution: Violent and Nonviolent*, preštampano iz *Liberation*, februar 1968. Na strani 3 ona kaže o Fanonu: "Ubedena sam da se on može citirati kao neko ko poziva i na nenasilje. Svaki put kada na njegovim stranicama nađete na reč 'nasilje', zamenite je frazom 'radikalna i beskompromisna akcija'. Tvrdim da se ova zamena, uz izuzetak sasvim malog broja pasusa, može načiniti, i da bi akcija na koju on poziva mogla isto tako biti i nenasilna akcija." Za moju svrhu još je važnije to što Barbara Deming takođe pokušava da napravi jasnu distinkciju između moći i

nasilja, i što prihvata da "nenasilni prekid" znači "primeniti silu... On se čak oslanja na ono što se jedino može nazvati fizička sila" (strana 6). Međutim, ona čudno potcenjuje efekat ove sile prekida, zaustavljajući se nakratko samo kod fizičke povrede, kada kaže "ljudska prava protivnika se poštuju" (strana 7). U stvari, poštuje se jedino suparnikovo pravo na život, i nijedno drugo ljudsko pravo. Isto važi i za one koji brane "nasilje protiv stvari" nasuprot "nasilju protiv ljudi".

⁹⁷ Citirano iz instruktivnog eseja S.E. Finera, "Pareto and Pluto-Democracy: The Retreat to Galapagos", u *The American Political Science Review*, June, 1968.

i pojavili su se kao nova elita, čiji je rad, budući da je za nekoliko decenija promenio uslove ljudskog života toliko da se više nije mogao prepoznati, ostao je od suštinskog značaja za funkcionisanje društva. Ima mnogo razloga zbog koji se ova grupa nije, ili se još nije razvila u moćnu elitu, ali zaista ima dovoljno razloga da zajedno sa Danijelom Belom (Daniel Bell) verujemo kako će "ne samo najbolji talenti, već konačno i celokupni kompleks društvenog prestiža i društvenog statusa imati koren u intelektualnim i naučnim zajednicama".⁹⁸ Njihovi članovi su više raštrkani i manje vezani jasnim interesima od grupa u starom klasnom sistemu; otuda oni nemaju motiv da se organizuju i nedostaje im iskustvo u svim stvarima koje se tiču moći. Pošto su, takođe, mnogo prisnije vezani za kulturne tradicije, jedna od njih je i revolucionarna tradicija, oni se s većom istrajnošću drže kategorija prošlosti, što ih sprečava da razumeju sadašnjost i svoju ulogu u njoj. Često je dirljivo posmatrati sa kakvim nostalgичnim osećanjem najveći buntovnici među našim studentima očekuju "istinski" revolucionarni podsticaj od onih grupa u društvu koje ih utoliko žele denunciraju ukoliko imaju više da izgube zbog bilo čega što bi moglo da poremeti glatko funkcionisanje potrošačkog društva. Bilo da je to dobro ili loše - a ja mislim da ima puno razloga i za strah i za nadu - istinski nova i potencijalno revolu-

cionarna klasa u društvu sastojaće se od intelektualaca, a njihova potencijalna moć, iako još nije realizovana, veoma je velika, možda i suviše velika za dobro čovečanstva.⁹⁹ Ali to su spekulacije.

Bez obzira šta će biti, u ovom kontekstu nas pre svega interesuje čudno oživljavanje Bergsonove i Ničeove filozofije života u sorelovskoj verziji. Svi mi znamo u kolikoj je meri ova stara kombinacija nasilja, života i kreativnosti prisutna u pobunjeničkom stanju uma sadašnje generacije. Nema sumnje da je naglasak na prostom fakticitetu življenja, pa otuda i na vođenju ljubavi kao najsjajnijoj manifestaciji života, odgovor na realnu mogućnost da se konstruiše mašina sudnjeg dana i da se uništi sav život na zemlji. Ali kategorije u kojima sebe razumeju ti novi glorifikatori života, nisu nove. Posmatrati društvenu produktivnost kao sliku "kreativnosti" života, staro je bar koliko i Marks, verovati u nasilje kao u silu koja unapređuje život, staro je koliko i Niče, i misliti o kreativnosti kao o čovekovom najvišem dobru, staro je bar koliko i Bergson.

Ovo, naizgled, tako novo biološko opravdanje nasilje opet je u tesnoj vezi sa najopakijim elementima u našim najstarijim tradicijama političkog mišljenja. Prema tradicionalnom pojmu moći, izjednačenom, kao što smo videli, sa nasiljem, moć je po prirodi ekspanzionistička. Ona "ima unutarnji poriv da raste", ona je kreativna jer "tome odgo-

⁹⁸ "Notes on the Post-Industrial Society", *The Public Interest*, No. 6, 1967.

⁹⁹ Vidi dodatak XVI, str. 126

vara instinkt rasta".¹⁰⁰ Isto kao što u oblasti organskog života sve ili raste ili propada i umire, tako se i u oblasti ljudskih odnosa moć može, kako se pretpostavlja, održati samo kroz ekspanziju; inače se smanjuje i umire. "Ono što prestane da raste počinje da truli", kaže ruska izreka iz okruženja Katarine Velike. Kaže se da kraljevi nisu ubijani "zbog njihove tiranije, već zbog sopstvene slabosti". Narod ne podiže gubilišta zbog moralnog kažnjavanja despotizma, već zbog biološkog kažnjavanja slabosti" (moj kurziv). Revolucije su, prema tome, bile usmerene protiv etablirane moći "samo radi spoljašnjeg utiska". Njihov istinski "efekat je bio da Moći daju novu snagu i sigurnost, i da sruše prepreke koje su dugo sprečavale njen razvoj."¹⁰¹ Kada Fanon govori o "kreativnom ludilu" koje je prisutno u nasilnoj akciji, on i dalje govori u toj tradiciji.¹⁰²

(Teorijski, po mom mišljenju, ništa ne bi moglo da bude opasnije od tradicije organskog mišljenja u političkim stvarima, pomoću koje se moć i nasilje tumače biološkim terminima. U današnjem shvatanju ovih termina, život i kreativnost života su njihov zajednički imenitelj, tako da se nasilje opravdava na osnovu kreativnosti. Organiske metafore kojima je prožeta naša sadašnja celokupna rasprava o ovim stvarima, naročito o nemi-

¹⁰⁰ Jouvenel, *op. cit.*, pp. 114 i 123, pojedinačno.

¹⁰¹ *Ibidem*, pp. 187 i 188.

¹⁰² Fanon, *op. cit.*, p. 95

rima - pojam "bolesnog društva", čiji su simptomi nemiri, kao što je groznica simptom bolesti, na kraju može samo da potpomogne nasilje. Tako, rasprava između onih koji predlažu nasilna sredstva za obnavljanje "zakona i reda" i onih koji predlažu nenasilne reforme, počinje da zvuči zloslutno i da liči na raspravu dva lekara koji razmatraju relativne prednosti hirurške intervencije na njihovom pacijentu u odnosu na terapiju lekovima. Što se pretpostavlja da je pacijent bolesniji, utoliko je verovatnije da će hirurg imati poslednju reč. Štaviše, sve dok govorimo u nepolitičkim, biološkim terminima, glorifikatori nasilja se mogu pozivati na nepobitnu činjenicu da su u prirodi destrukcija i stvaranje samo dve strane prirodnog procesa, tako da se kolektivna nasilna akcija, potpuno nezavisno od njene inherentne privlačnosti, može učiniti kao prirodni preduslov kolektivnog života čovečanstva, poput borbe za opstanak i nasilne smrti radi produžetka života u životinjskom carstvu.

Opasnost da budemo zavedeni varljivom uverljivošću organskih metafora posebno je velika tamo gde je upleteno i rasno pitanje. Rasizam, beli ili crni, po definiciji je skopčan s nasiljem jer se suprotstavlja prirodnim organskim činjenicama - beloj ili crnoj koži - koje nikakvo ubeđivanje ili moć ne mogu promeniti; kada su žetoni već na stolu, sve što čovek može da uradi jeste da istrebi njihove nosioce. Rasizam, za razliku od rase,

nije činjenica života, već ideologija, a dela ka kojima on vodi nisu refleksni postupci, već namerni akti zasnovani na pseudonaučnim teorijama. U međurasnoj borbi nasilje je uvek zločinačko, ali nije "iracionalno"; ono je logična i racionalna konsekvencija rasizma, pod kojim ne podrazumevam neke prilično maglovite predrasude s obe strane, već jedan eksplicitni ideološki sistem. Pod pritiskom moći, predrasude, različite i od interesa i od ideologija, mogu se potisnuti - kao što smo videli da se dogodilo sa veoma uspešnim pokretom za građanska prava, koji je bio potpuno nenasilan. ("Do 1964. godine... većina Amerikanaca bila je ubeđena da su podređenost i, do izvesne mere, rasna segregacija pogrešne")¹⁰³ Ali, dok su bojkoti, okupacije univerziteta i demonstracije bili uspešni u eliminisanju diskriminatorskih zakona i uredbi na Jugu, pokazali su se potpuno nesupešni i postali su kontraproduktivni kada su se suočili sa društvenim uslovima u velikim urbanim centrima - elementarne potrebe crnog geta, s jedne strane, naglašeni interesi u odnosu na stanovanje i obrazovanje belih grupa s nižim primanjima, s druge strane. Sve što je ovaj oblik akcije mogao da učini, i što je zaista i učinio, bilo je da te uslove iznese na videlo, na ulicu, gde je osnovna nepomirljivost interesa bila opasno eksponirana.

¹⁰³ Robert M. Fogelson, "Violence at Protest", u *Urban Riots: Violence and Social Change*, Proceedings of the Academy of Political Science, Columbia University, 1968.

Ali, čak i današnje nasilje, crnački nemiri i potencijalno nasilje reakcije belih, još nisu manifestacije rasističkih ideologija i njihove zločinačke logike. (Nemiri su, kao što je nedavno rečeno, "artikulisani protesti protiv istinskih patnji";¹⁰⁴ odmerenost i selektivnost... ili racionalnost su svako među [njihovim] najbitnijim odlikama.¹⁰⁵ Isto u velikoj meri važi i za fenomen uzvraćanja, koji, nasuprot svim predviđanjima, do sada nije karakterisalo nasilje. Reč je o savršeno racionalnoj reakciji izvesnih interesnih grupa koje besno protestuju što su baš one izdvojene da plate punu cenu loše oblikovane integracione politike, čije su posledice njeni tvorci mogli lako da izbegnu).¹⁰⁶ Najveća opasnost dolazi iz drugog pravca; pošto je nasilju uvek potrebno opravdanje, eskalacija nasilja na ulicama može dovesti do stvaranja prave rasističke ideologije koja će ga opravdati. Crni rasizam, tako prozirno jasan u "Manifestu" Djemsa Formana (James Forman), verovatno je više reakcija na haotične nemire poslednjih godina negoli njihov uzrok. To bi, naravno, moglo da izazove jednu zaista nasilnu reakciju belih, čija bi najveća opasnost bila u transformisanju predrasuda belaca u potpuno zaokruženu rasističku ideologiju za koju bi "zakon

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*. Vidi, takođe, odličan članak Allan A. Silver, "Official Interpretation of Racial Riots", u istoj zbirci.

¹⁰⁶ Vidi dodatak XVII, str 127

i red" zaista postali samo fasada. U ovom još ne tako verovatnom slučaju, klima mnjenja u društvu mogla bi da se pogorša do tačke u kojoj bi većina građana bila spremna da plati cenu nevidljivog terora policijske države radi zakona i reda na ulicama. Ono što imamo danas, jednu vrstu policijske reakcije, sasvim brutalne i veoma vidljive, nije ni nalik na to.

Ponašanje i argumenti u interesnim konfliktima nisu poznati po svojoj "racionalnosti". Realnost, srećom, ništa toliko konstantno ne pobija kao kredo "prosvećenog samointeresa", u njegovoj bukvalnoj verziji kao i u njegovoj prefinjenijoj marksističkoj varijanti. Naprotiv, nešto iskustva, uz malo razmišljanja, uči da je biti prosvećen u suprotnosti sa samom prirodom samointeresa. Uzmimo kao primer iz svakodnevnog života sadašnji konflikt interesa između stanara i gazde: prosvećeni interes bi se fokusirao na zgradu pogodnu za obitavanje ljudi, ali taj interes je sasvim drugačiji, a u većini slučajeva i suprotan gazdinom samointeresu za visok profit i stanarevom za nisku kiriju. Uobičajeni odgovor nekog arbitra, pretpostavimo da je to zagovornik "prosvećenosti", bio bi da je *gledano dugoročno* interes zgrade *istinski* interes i gazde i stanara, čime se izostavlja faktor vremena koji je od najvećeg značaja za sve kojih se ovo tiče. Sopstveni interes je interes za sebe, a to sopstvo ili umire, ili se seli, ili prodaje kuću; zbog svoje promenljive situacije, odnosno, zbog

ljudske situacije smrtnosti, sopstvo *qua* sopstvo ne može da računa na dugoročni interes, to jest na interes sveta koji nadživljava svoje stanovnike. Propadanje zgrade je stvar godina; povećanje kirije ili privremena niža stopa profita važe za danas ili za sutra. A nešto slično, *mutatis mutandis*, svakako je tačno i za konflikte između radnika i uprave, kao i za druge slične konflikte. Sopstveni interes, kada se od njega traži da vodi "istinskom" interesu - odnosno, interesu sveta različitom od interesa sopstva - uvek će odgovoriti: Važna mi je košulja, ali mi je još važnija sopstvena koža. To možda nije posebno razumno, ali je sasvim realistično; to nije tako plemenit, ali je adekvatan odgovor na vremenski raskorak između privatnog života ljudi i potpuno drugačijih očekivanja javnog sveta. Očekivati od ljudi, koji nemaju ni najmanje pojma o tome šta je *res publica*, javna stvar, da se ponašaju nenasilno i da racionalno raspravljaju o stvarima interesa, nije ni realistično ni razumno.

Budući da je po prirodi instrumentalno, nasilje je racionalno u onoj meri u kojoj je efikasno u dostizanju cilja koji mora da ga opravda. Kada delamo mi nikada ne znamo sa sigurnošću konačne posledice onoga što radimo, tako da nasilje može da ostane racionalno samo ukoliko teži kratkoročnim ciljevima. Nasilje ne promoviše

ništa, ni istoriju ni revoluciju, ni progres ni reakciju; međutim, nasilje može poslužiti da se dramatičuju patnje i da se na njih skrene pažnja javnosti. Kao što je Konor Kruz Obrajen (Conor Cruise O'Brien) (u jednoj debati o legitimnosti nasilju u Teatru ideja) primetio, citirajući Vilijema Obrajena (William O'Brien), irskog poljoprivrednika i nacionalnog agitatora iz 19. veka: ponekad "je nasilje jedini način da se obezbedi da se čuje umerenost". Tražiti nemoguće da bi se dobilo moguće, nije uvek kontraproduktivno. I zaista, nasilje je, nasuprot onome što njegovi proroci pokušavaju da nam kažu, više oružje reforme nego revolucije. Francuska nikada ne bi dobila najradikalniji zakon još od vremena Napoleona za promenu zastarelog obrazovnog sistema, da se francuski studenti nisu pobunili; da u prolećnom semestru nije bilo nereda, niko na Univerzitetu Kolambija ne bi ni sanjao o prihvatanju reformi;¹⁰⁷ i verovatno je sasvim tačno da se u Zapadnoj Nemačkoj postojanje "manjina koje se bune čak i ne primećuje sve dok se one ne upuste u provokaciju."¹⁰⁸ Nema sumnje, "nasilje se isplati", ali nevolja je u tome što se ono isplati bez razlike, za "kurseve duše" i za podučavanje svahili jezika isto kao i za prave reforme. A pošto taktika nasilja i nereda ima smis-

la samo za kratkoročne ciljeve, još je verovatnije da će uspostavljena moć, kao što je to nedavno bio slučaj u Sjedinjenim Državama, izaći u susret besmislenim i očigledno štetnim zahtevima - kao što je primanje studenata bez neophodnih kvalifikacija i njihovo podučavanje u nepostojećim predmetima - kada bi se samo te reforme mogle sprovesti relativno lakše nego što je to često slučaj, nasilje bi bilo efikasno u odnosu na relativno dugoročni cilj strukturalne promene.¹⁰⁹ Štaviše, opasnost od nasilje, čak i kada se ono svesno kreće unutar neekstremističkog okvira kratkoročnih ciljeva, uvek će biti u tome što sredstva uništavaju cilj. Ako se ciljevi ne postignu brzo, rezultat neće biti samo poraz već i uvođenje prakse nasilja u

¹⁰⁸ Rudi Dutschke, kako je citiran u *Der Spiegel*, 10. februar 1969, p. 27. Günter Grass, govoreći u velikoj meri u istom tonu posle napada na Dučkea u proleće 1968, takođe ističe odnos između reformi i nasilja: "Protestni pokret mladih pokazao je krhkost naše nedovoljno uspostavljene demokratije. On je u ovome bio uspešan, ali daleko od toga da je izvesno kuda će ovaj uspeh odvesti; on će ili dovesti do zakasnelih reformi... ili... će sadašnja neizvesnost obezbediti lažnim profetima obećavajuće tržište i slobodno reklamiranje". Vidi "Violence Rehabilitated", u *Speak Out!*, New York, 1969.

¹⁰⁹ Jedno drugo pitanje, o kojem ovde ne možemo raspravljati, jeste u kojoj meri je celokupni univerzitetski sistem još sposoban da se reformiše. Mislim da ne postoji uopšteni odgovor. Čak i ako je studentska pobuna jedan globalni fenomen, sami univerzitetski sistemi nikako nisu uniformni i variraju ne samo od zemlje do zemlje, već često i od institucije do institucije: sva rešenja problema moraju proizlaziti iz striktno lokalnih uslova i moraju s njima korespondirati. Tako se u nekim zemljama univerzitetska kriza može proširiti čak i u krizu vlade - što *Der Spiegel* (23 jun, 1969) u raspravi o nemačkoj situaciji misli da je moguće.

¹⁰⁷ "Pre prošlogodišnje pobune na Kolambiji, na primer, jedan izveštaj o studentskom životu i drugi o fakultetskom smeštaju skupljali su prašinu u predsednikovoj kancelariji", kako izveštava Fred Hechinger u *New York Times*, "The Week in review" od 4. maja 1969.

celokupnu politiku. Akcija je nepovratna, a u slučaju poraza povratak na *status quo* nikada nije verovatan. Praksa nasilja, kao i svako drugo delanje, menja svet, ali najverovatnija promena će biti još nasilniji svet.

Konačno - da se vratimo Sorelovim i Paretovim ranim denuncijacijama sistema kao takvog - što je veća birokratizacija javnog života, utoliko je veća privlačnost nasilja. U potpuno razvijenoj birokratiji nema nikoga sa kim bi čovek mogao da se raspravlja, kome bi se mogao žaliti, na kome bi pritisak moći mogao da se primeni. Birokratija je oblik vladavine u kojoj su svi lišeni političke slobode, u kojoj su lišeni moći da delaju; jer kad vlada Niko, to ne znači da nema vladanja, a tamo gde su svi podjednako lišeni moći imamo tiraniju bez tiranina. Krucijalna karakteristika student-skih pobuna širom sveta jeste u tome što su one svuda usmerene protiv vladajuće birokracije. Ovim se objašnjava ono što na prvi pogled deluje uznemiravajuće - da pobune na Istoku zahtevaju upravo one slobode govora i mišljenja za koje mladi pobunjenici na Zapadu kažu da ih preziru kao irelevantne. Na nivou ideologija, čitava stvar je konfuzna; ona je to mnogo manje ako pođemo od očigledne činjenice da su ogromne partijske mašinerije uspele svuda da nadjačaju glas građana, čak i u zemljama u kojima je sloboda govora i udruživanja još netaknuta. Disidenti i oni koji pružaju otpor na Istoku zahtevaju slobodu govo-

ra i mišljenja kao preduslov za političku akciju; buntovnici na Zapadu žive u uslovima u kojima ovi preduslovi više ne otvaraju kanale za akciju, za osmišljeno ispoljavanje slobode. Ono što je njima zaista važno jeste "*Praxisentzug*", *suspenzija akcije*, kako je to jedan nemački student, Jens Liten (Jens Litten), prikladno nazvao.¹¹⁰ Transformacija vlade u administraciju, ili republike u birokratiju, i nesrećno sužavanje javnog domena koje je sve to pratilo, imaju dugu i komplikovanu istoriju kroz čitavo moderno doba; a kroz porast partijske birokratije, ovaj proces je znatno ubrzan u poslednjih sto godina. (Pre sedamdeset godina Pareto je priznao da "sloboda... pod kojom podrazumevam moć da se dela, u takozvanim slobodnim i demokratskim zemljama).¹¹¹ Ono što čoveka čini političkim bićem jeste njegova sposobnost delanja; ona mu omogućava da se udružuje sa drugima, da dela zajednički, i da teži onim ciljevima i poduhvatima koji mu, da mu ovaj dar nije dat, nikada ne bi pali na pamet, a da i ne govorimo o željama njegovog srca - da se upusti u nešto sasvim novo. Filozofski govoreći, delanje jeste ljudski odgovor na situaciju rađanja. Pošto svi mi dolazimo na svet rađanjem, kao novodošli i kao oni koji tek počinju, mi smo u stanju da započnemo nešto novo; bez činjenice rađanja mi čak ne bismo ni znali šta je to novina, celokupno "dela-

¹¹⁰ Vidi dodatak XVIII, str 128

¹¹¹ Pareto, citiran prema Fineru, *op. cit.*

nje" bilo bi ili obično ponašanje ili prezervacija. Nijedna druga sposobnost, osim jezika, ni razum ni svest, ne razlikuju nas tako radikalno od svih drugih životinjskih vrsta. Delati i početi nije isto, ali je jedno s drugim čvrsto međusobno povezano.

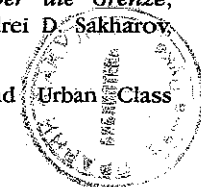
Metaforama preuzetim iz životnog procesa ne izražava se adekvatno nijedno svojstvo kreativnosti. Stvoriti i roditi nije ništa kreativnije nego što je umreti uništavajuće; to su samo različite faze istog ciklusa koji se neprestano ponavlja i u kojem se sva živa bića nalaze kao da su opčinjena. Ni nasilje ni moć nisu prirodni fenomeni, odnosno, nisu manifestacija životnog procesa; oni pripadaju političkom domenu ljudskih odnosa čiji je suštinski ljudski kvalitet garantovan čovekovom sposobnošću delanja, sposobnošću da počne nešto novo. Mislim da se može pokazati da nijedna druga ljudska sposobnost nije u tolikoj meri stradala zbog progresa modernog doba, jer progres, onako kako ga mi razumemo, znači rast, nemilosrdan proces koji znači sve više i više, sve veće i veće. Što jedna zemlja postaje veća, što ima više stanovnika, objekata i poseda, utoliko će biti veća njena potreba za administracijom, pa tako i za anonimnom moći administratora. Pišući u jeku čehoslovačkog eksperimenta sa slobodom, Pavel Kohout, češki autor, definisao je "slobodnog građanina" kao "Građanina kopravljača". Time je mislio na nešto što nije ni više ni manje nego "participativna demokratija" o kojoj poslednjih godina mnogo slušamo na Zapadu. Ono što je svetu da-

nas najpotrebnije, dodaje Kohout, mogao bi da bude "jedan novi model" kako "sledećih hiljadu godina ne bi postali doba supercivilizovanih majmuna" - ili, što je još gore, "čoveka pretvorenog u pile ili pacova" kojim upravlja jedna "elita" čija se moć zasniva na "mudrim savetima... intelektualnih pomoćnika" koji, u stvari, veruju da su ljudi u tink-tenk organizacijama mislioci i da kompjuteri mogu da misle; "saveti se mogu pokazati kao neverovatno podmukli, i mogu, umesto da se bave ljudskim ciljevima, da se potpuno posvete apstraktnim problemima koji su na nepredvidljiv način transformisani u veštačkom mozgu."¹¹²

Praksom nasilja teško da će ovaj model biti uspostavljen, mada sam sklona da pomislim kako je veći deo sadašnje glorifikacije nasilja prouzrokovan snažnom frustracijom sposobnosti delanja u modernom svetu. Jednostavna je istina da nemiri u getima i pobune u kampusima čine da "ljudi osećaju kako zajednički delaju na način na koji to retko mogu".¹¹³ Mi ne znamo da li su ova dešavanja počeci nečeg novog - "novi model" - ili su to samrtne muke jedne sposobnosti koju će čovečanstvo uskoro izgubiti. Kako stvari danas stoje, kada vidimo kako su se supersile zaglibile pod monstruoznim teretom svoje sopstvene veličine,

¹¹² Vidi Günter Grass i Pavel Kohout, *Briefe über die Grenze*, Hamburg, 1968, pp.88 i 90, pojedinačno, i Andrei D. Sakharov, *op. cit*

¹¹³ Herbert J. Gans, "The Ghetto Rebellions and Urban Class Conflict", u *Urban Riots*, *op. cit*

čini se kao da će uspostavljanje "novog modela" imati šansu, ako je uopšte bude imalo, u nekoj maloj zemlji, ili u malim, dobro definisanim sektorima masovnog društva velikih moći.

Procesi dezintegracije koji poslednjih godina postaju tako očigledni - propadanje javnih službi: škole, policija, isporuka pošte, odnošenje smeća, transport, i tako dalje; stopa smrtnosti na autoputevima i problemi saobraćaja u gradovima; zagađenost vazduha i vode - jesu automatski rezultati potreba masovnog društva na koje se ne može odgovoriti. Sve je to praćeno, a često i ubrzano, istovremenim propadanjem različitih partijskih sistema, koji su svi, manje ili više, skorašnjeg porekla, i koji su planirani da služe političkim potrebama masovne populacije - na Zapadu da omogućće postojanje predstavničke vlade onda kada direktna demokratija više ne funkcioniše, jer ne mogu "svi da stanu u jednu sobu" (John Selden), a na Istoku da apsolutnu vladavinu na ogromnoj teritoriji učine efikasnijom. Veličina boluje od ranjivosti; pukotine u strukturi moći svih zemalja, osim onih malih, otvaraju se i šire. I dok niko ne može sa sigurnošću reći gde je i kada je dostignuta prelomna tačka, možemo posmatrati, i skoro meriti, kako se snaga i prilagodljivost nemilosrdno uništavaju, kako kap po kap otiču iz naših institucija.

Osim toga, nedavno se pojavila neobična nova vrsta nacionalizma, koja se obično shvata kao

skretanje udesno, mada je verovatnije da je to indikacija jednog sve većeg i širom sveta rasprostranjenog nezadovoljstva "veličinom" kao takvom. Dok su nacionalna osećanja u prošlosti imala tendenciju da ujedine različite etničke grupe tako što su njihova politička osećanja usmeravala na naciju u celini, sada posmatramo kako etnički "nacionalizam" počinje da preti da rasturi najstarije i najbolje uspostavljene nacionalne države. Škotlandčani i Velšani, Bretonci i Provansalci, etničke grupe čija je uspešna asimilacija, koja je, činilo se, potpuno obezbeđena, bila preduslov za uspon nacionalne države, okrenuli su se separatizmu i pobuni protiv centralizovanih vlada u Londonu i Parizu. I upravo kada je centralizacija, pod pritiskom veličine, postala kontraproduktivna sama po sebi, ova zemlja, zasnovana, u skladu s federalnim principom, na podeli moći i moćna sve dok se ta podela poštovala, glavačke se strmoglavila, uz aplauz svih "progresivnih" snaga, u, za Ameriku, novi eksperiment centralizovane administracije - federalna moć koja se izdiže iznad moći država, i izvršna vlast koja podriva moći kongresa.¹¹⁴ To je kao da ova najuspešnija evropska kolonija želi da podeli sudbinu matičnih država koje propadaju, ponavljajući u velikoj žurbi upravo one greške koje su tvorci Ustava počeli da ispravljaju i eliminišu.

Bez obzira na to kakve mogu biti administrativne prednosti i mane centralizacije, njen poli-

¹¹⁴ Vidi važan članak Henrija Stila Komadžera, napomena 74.

tički rezultat je uvek isti: monopolizacija moći prouzrokuje isušivanje ili oticanje svih autentičnih izvora moći u zemlji. U Sjedinjenim Državama, koje su zasnovane na velikom pluralitetu moći i njihovoj uzajamnoj kontroli i ravnoteži, suočeni smo ne samo sa dezintegracijom struktura moći, već i sa moći koja, prividno još netaknuta i slobodna da se ispoljava, slabi i postaje nedelotvorna. Govoriti o nemoći moći nije više duhoviti paradoks. Borba senatora Judžina Makartija (Eugene McCarthy) "da se testira sistem" 1968. godine, iznela je na videlo široko nezadovoljstvo imperijalističkim avanturama, obezbedila vezu između opozicije u Senatu i opozicije na ulicama, ojačala, bar privremeno, jednu spektakularnu promenu u politici, i pokazala kako je moguće brzo razotudjenje većine mladih buntovnika, koji skaču na prvu priliku ne da bi ukinuli sistem već da bi ga naterali da ponovo funkcioniše. Ipak, svu ovu moć mogla je srušiti partijska birokratija, koja je, suprotno svim tradicijama, više volela da izgubi predsedničke izbore sa nepopularnim kandidatom koji je slučajno bio *aparatchik*. (nešto slično dogodilo se kada je Rokfeler izgubio nominaciju od Niksona za vreme republikanske konvencije).

Ima i drugih primera koji mogu da pokažu čudne kontradikcije inherentne nemoći moći. Zahvaljujući ogromnoj efikasnosti timskog rada u naukama, što je možda izvanredan američki doprinos modernoj nauci, mi možemo da kontrolišemo

najkomplikovanije procese sa takvom preciznošću koja putovanja na Mesec čini manje opasnim od običnih izleta za vikend; ali i "najveća moć na zemlji" je bespomoćna kada treba u jednoj od najmanjih zemalja na svetu da okonča rat koji je očito katastrofalan za sve kojih se to tiče. Čini se kao da smo u nekoj zemlji iz bajke opčinjeni magijom koja nam dozvoljava da činimo "nemoguće" pod uslovom da izgubimo sposobnost da činimo "moguće", da smo sposobni za fantastično izuzetne poduhvate pod uslovom da više nismo u stanju da se kako treba bavimo našim svakodnevnim potrebama. Ako moć ima bilo kakve veze sa mi-boćemo-i-mi možemo, za razliku od prostog mi-možemo, onda moramo priznati da je naša moć postala nemoćna. Progres koji je napravila nauka nema nikakve veze sa ja-hoću; on sledi svoje neumoljive zakone, terajući nas da činimo ono što možemo, bez obzira na posledice. Da li se ja-hoću i ja-mogu razdvojili? Da li je Valeri bio u pravu kada je pre pedeset godina rekao: "*On peut dire que tout ce que nous savons, c'est-à-dire tout ce que nous pouvons, a fini par s'opposer à ce que nous sommes*"? ("Čovek može reći da se sve što znamo, odnosno, da se sve što smo ustanju da uradimo, konačno okreće protiv onoga što mi jesmo.")

[Mi ne znamo gde će nas sav taj razvoj odvesti, ali znamo, ili bi trebalo da znamo, da je svako smanjenje moći otvoreni poziv na nasilje - ako

Hana Arent

ni zbog čega drugog ono zbog toga što oni koji
drže moć a osećaju da im ona izmiče iz ruku,
bilo da je to vlada ili da su to oni nad kojima
se vlada, uvek teško odolevaju iskušenju da moć
zamene nasiljem. 7

Dodaci

I, za stranu 21, napomena 16

Profesor B.C. Parek (B.C. Parekh) sa Univerziteta Hal u Engleskoj, ljubazno mi je skrenuo pažnju na sledeći pasus u odeljku o Fojerbahu u Marksovoj i Engelsovoj *Nemačkoj ideologiji* (1846), o čemu je Engels kasnije pisao: "Ovaj završeni odeljak... samo pokazuje koliko je naše poznavanje ekonomske istorije bilo nepotpuno u to vreme." "I zbog proizvodnje masovnih razmera ove komunističke svesti, i zbog uspeha same stvari, neophodna je promena čoveka [des Menschen] u masovnim razmerama, promena do koje jedino može doći u jednom praktičnom pokretu, u *revoluciji*; prema tome, ova revolucija je nužna ne samo zbog toga što se vladajuća klasa ne može zbaciti ni na jedan drugi način, već i zbog toga što klasa koja će je *zbaciti* može jedino kroz revoluciju da se oslobodi svih vekovnih prljavština i da se osposobi za uspostavljanje novog društva" (Citirano prema R Pascalovom izdanju, New York, 1960., pp.XV i 69). Čak i u ovom premarksističkom iskazu, očigledna je razlika između Marksove i Sartrove pozicije. Marks govori o "promeni čoveka u masovnim razmerama" i o "masovnoj proizvodnji svesti", a ne o oslobođenju pojedinca kroz izolovani čin nasilja. (Za nemački tekst vidi Marx/Engels *Gesamtausgabe*, 1932, I, Abteilung, vol. 5, pp. 59f).

II, za stranu 22, napomena 17

Nesvesno razilaženje Nove levice sa marksizmom tačno je primećeno. Vidi posebno nedavne komentare Leonarda Šapiroa (Leonard Schapiro) u *New York Review of Books* (December 5, 1968) i Rejmonda Arona (Raymond Aron) u *La Révolution Introwable*, Paris, 1968. Obojica smatraju da je nov naglasak na nasi-

Hana Arent

lju neka vrsta vraćanja premarksističkom utopijskom socijalizmu (Aron) ili ruskom anarhizmu Nečajeva i Bakunjinu, koji su "mnogo toga imali da kažu o značaju nasilja kao faktora jedinstva, kao snazi koja vezuje ljude u društvu ili grupi, čitav vek pre nego što su se takve ideje pojavile u delima Žan-Pola Sartra i Franca Fanona". Aron piše u istom duhu: "*les chantres de la révolution de mai croient dépasser le marxisme.. ils oublient un siècle d'histoire*" (p. 14). Za jednog nemarksistu takvo odstupanje jedva da bi bilo neki argument, ali za Sartra koji, na primer, piše: "*Un prétendu 'dépassement' du marxisme ne sera au pis qu'un retour au prémarxisme, au mieux que la redécouverte d'une pensée déjà contenue dans la philosophie qu'on a cru dépasser*" ("Question de Méthode" u *Critique de la raison dialectique*, Paris, 1960, p. 17), to mora biti strašan prigovor. (Vredno je zapaziti da da se Sartr i Aron, iako politički protivnici, u ovome potpuno slažu. To pokazuje u kojoj meri Hegelovo shvatanje istorije podjednako dominira mišljenjem i marksista i nemarksista.)

Sam Sartr u svojoj *Kritici dijalektičkog uma* daje neku vrstu hegelijanskog objašnjenja svog zalaganja za nasilje. On polazi od toga da su "potreba i nemaština odredile manihejističku osnovu delanja i morala" u sadašnjoj istoriji "čija se istina zasniva na nemaštini [i] mora se pokazati u jednom antagonističkom reciproctetu između klaša". Agresija je posledica potrebe u svetu u kojem "nema dovoljno za sve". U takvim okolnostima, nasilje više nije marginalni fenomen. "Nasilje i protivnasilje su možda slučajnosti, ali oni su slučajne nužnosti, a imperativna posledica svakog pokušaja da se uništi ova nehumanost jeste to da ja, uništavajući u neprijatelju nehumanost protivnika, mogu samo u njemu da uništim humanost čoveka, i da u sebi realizujem njegovu nehumanost. Bilo da ubijam, mučim, porobljavam, moj cilj je da ukinem njegovu slobodu - to je jedna otuđena sila, *de trop*." Njegov model za stanje u kojem je "svaki čovek suvišni čovek.. Svako je *prekobrojan* za drugog", jeste jedan red za autobus u kojem očigledno niko "ne obraća pažnju ni na koga, osim kao na broj u jednoj kvantitativnoj seriji. On zaključuje: "Oni reci-

pročno poriču bilo kakvu vezu između svojih unutarnjih svetova." Iz ovoga sledi da je praksa "*negacija drugosti, koje je i samo negacija*" - veoma dobrodošao zaključak, jer je negacija negacije afirmacija.

Čini mi se da je mana ovog argumenta očigledna. Postoji ogromna razlika između "ne obraćanja pažnje" i "poricanja", između "poricanja bilo kakve veze" sa nekim i "negacije" njegove drugosti; a za razumnu osobu još uvek postoji znatna distanca koju treba preći od ove teorijske "negacije" do ubijanja, mučenja i porobljavanja.

Većina prethodnih citata uzeta je iz R.D. Laing and D.G. Cooper, *Reason and Violence. A Decade of Sartre's Philosophy, 1950-1960*, London, 1964, Part Three. Ovo se čini legitimno jer Sartr u svom predgovoru kaže: "*J'ai lu attentivement l'ouvrage que vous avez bien voulu me confier et j'ai eu le grand plaisir d'y trouver un exposé tres clair et très clair et très fidèle de ma pensée.*"

III, za stranu 23, napomena 20

Oni su zaista mešovita gomila. Radikalni studenti se lako okupljaju sa onima koji su napustili studije, sa hipicima, zavisnicima od droge i sa psihopatama. Situacija se dalje komplikuje zbog toga što etablirane moći nemaju osetljivost za često subtilne distinkcije između zločina i neregularnosti, za distinkcije koje su od velike važnosti. Zaposedanje i okupiranje zgrada nije isto što i paljevina ili oružana pobuna, a razlika nije samo u jednom stupnju. (Nasuprot mišljenju jednog člana upravnog odbora na Harvardu, studentska okupacija univerzitetskih zgrada nije isto što i upad ulične gomile u filijalu First National City Bank, iz prostog razloga što studenti ulaze na posed čija upotreba svakako jeste regulisana pravilima, ali kojem oni pripadaju i koji pripada njima isto toliko koliko i fakultetu i administraciji.) Još je alarmantnija sklonost fakulteta, kao i administracije, da zavisnike od droge i kriminalne elemente (u City College u Njujorku

i na Cornell University) tretira znatno popustljivije negoli autentične pobunjenike.

Helmut Šelski (Helmut Schelsky), nemački sociolog, još je 1961. godine opisao (u *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*, Köln und Opladen, 1961) mogućnost "metafizičkog nihilizma", čime je mislio na radikalno društveno i duhovno poricanje "celokupnog procesa čovekove naučno-tehničke reprodukcije", to jest, na ono ne, upućeno "rastućem svetu naučne civilizacije". Nazvati ovaj stav "nihilističkim" znači prihvatiti da je moderni svet jedini mogući svet. Izazov mladih buntovnika tiče se upravo toga. Ima zaista smisla preokrenuti stvar kao što su to učinili Šeldon Volin (Sheldon Wollin) i Džon Šar (John Schaar) u *op. cit.*: "Trenutno je velika opasnost u tome što su etablirani i uvaženi... čini se, spremni da slede najdublje moguće nihilističko poricanje, a to je poricanje budućnosti kroz poricanje njihove sopstvene dece koja su nosioci te budućnosti."

Natan Glazer (Nathan Glazer) u članku "Student Power at Berkeley", u *The Universities*, specijalnom broju *The Public Interest*, jesen 1968, piše: "Radikalni studenti... podsećaju me više na ludističke razbijače mašina nego na socijalističke sindikaliste koji su ostvarili građanska prava i moć za radnike", i iz ove impresije zaključuje da je Zbignjev Bžežinski (u članku o Kolumbiji u *The New Republic*, June 1, 1968) možda dao tačnu dijagnozu: "Revolucije su veoma često poslednji grč prošlosti, i zbog toga to nisu prave revolucije već kontrarevolucije koje dejstvuju u ime revolucija." Nije li ova predrasuda o kretanju unapred po svaku cenu prilično čudna kod dvojice autora za koje postoji opšte mišljenje da su konzervativni? I nije li još čudnije to što Glazer nije svestan odlučujućih razlika između manufakturnih mašina u Engleskoj početkom devetnaestog veka i hardvera razvijenog središnjom dvadesetog veka koji se pokazao destruktivan čak i onda kada se činilo da je veoma koristan - otkriće nuklearne energije, automatizacija, medicina čije isceliteljske moći vode prenaseljenosti, što će, zauzvrat, gotovo sigurno dovesti do masovnog umiranja od gladi, zagađenje vazduha, i tako dalje?

IV, za stranu 25, napomena 23

Tražiti presedane i analogije tamo gde ih uopšte nema, izbegavati izveštavanje i razmišljanje o onome što se radi i što se govori u smislu samih događaja, pod izgovorom da bi trebalo da naučimo lekciju iz prošlosti, naročito iz perioda između dva svetska rata, postalo je karakteristika velikog broja današnjih rasprava. Sjajan i mudar izveštaj Stivena Spendera o studentskom pokretu, koji je ovde citiran, potpuno je oslobođen ovog oblika eskapizma. On je jedan od malobrojnih iz svoje generacije koji je potpuno otvoren za sadašnjost i koji se dovoljno dobro seća sopstvene mladosti da može da bude svestan razlika u raspoloženju, stilu, mišljenju i akciji. ("Današnji studenti se potpuno razlikuju od studenata Oksbridža, Harvarda, Prinstona ili Hajdelberga pre četrdeset godina", p. 165.) Međutim, Spenderov stav dele svi oni koji su, bez obzira kojoj generaciji pripadaju, istinski zainteresovani za budućnost sveta i čoveka, za razliku od onih koji se time poigravaju. (Wolin and Schaar, *op. cit.*, govore o "oživljavanju osećanja za zajedničku sudbinu" kao o mostu koji spaja generacije, o "našem zajedničkom strahu da oružje naučnika može da uništi celokupan život, da će tehnologija izobličiti ljude koji žive u gradu, baš kao što je već obezvređila zemlju i zatamnela nebo"; da će "industrijski 'progres' uništiti mogućnost zanimljivog rada; i da će 'komunikacije' ukloniti i poslednje tragove raznovrsnih kultura koje su naslede svih osim najneprosvećenijih društava.") Čini se da je sasvim prirodno da ovo češće važi za fizičare i biologe nego za pripadnike društvenih nauka, iako su se oni prvi mnogo sporij dizali na pobunu od svojih kolega na humanističkim naukama. Tako Adolf Portman (Adolf Portmann), čuveni švajcarski biolog, smatra da jaz između generacija ima malo (ako uopšte ima) veze sa sukobom Mladih i Starih; taj jaz se poklapa sa pojavom nuklearne nauke; "situacija koja u svetu iz toga proizilazi potpuno je nova... [Ona] ne može da se uporedi čak ni sa najmoćnijom revolucijom u prošlosti". (U pamfletu pod naslovom *Manipulation des Menschen als Schicksal und Bedrohung*, Zürich, 1969.) I dobitnik Nobelove

nagrade, Džordž Vald (George Wald) sa Harvarda, u svom čuvenom govoru na M.I.T., 4. marta 1969., s pravom je naglasio da takvi profesori razumeju "razloge nelagodnosti [svojih studenata] čak i bolje od njih" i da ih, štaviše, "dele sa njima", *op. cit.*

V, za stranu 25, napomena 25

Za sadašnju politizaciju univerziteta, što je s pravom za žaljenje, obično se okrivljuju pobunjeni studenti, koji se optužuju da napadaju univerzitete jer ovi predstavljaju najslabiju kariku u lancu etablirane moći. Savršeno je tačno da univerziteti neće moći da opstanu ukoliko nastupi kraj "intelektualne nepristrasnosti i bezinteresnog traganja za istinom", i što je još gore, malo je verovatno da će civilizovano društvo bilo koje vrste moći da opstane ukoliko nestanu ove znatiželjne institucije čija se glavna društvena i politička funkcija sastoji u njihovoj nepristrasnosti i nezavisnosti od društvenog pritiska i političke moći. Moć i istina, i jedno i drugo savršeno legitimno u svojim pravima, u suštini su različiti fenomeni, a traganje za njima ima za rezultat egzistencijalno različite oblike života. Zbignjev Bžežinski, u "America in the Technotronic Age" (*Encounter*, januar 1968.), vidi ovu opasnost, ali je ili rezigniran ili, bar, nije suviše uznemiren takvom perspektivom. Tehnotronija će nas, veruje on, uvesti u jednu novu "superkulturu" pod vodstvom novih "organizaciono i primenjeno orijentisanih intelektualaca". (Vidi posebno nedavnu kritičku analizu Noama Čomskog "Objectivity and Liberal Scholarship" u *op. cit.*) U stvari, mnogo je verovatnije da će nas ova nova vrsta intelektualaca, prvobitno poznatih kao tehnokrate, uvesti u doba tiranije i potpune sterilnosti.

Bez obzira kako sve to može da ispadne, poenta je u tome da je politizaciji univerziteta od strane studentskog pokreta prethodila politizacija univerziteta od strane etabliranih moći. Činjenice su suviše dobro poznate da bi bilo potrebno naglašavati ih, ali dobro je imati na umu da to nije prosto stvar vojnog istraživanja. Henri Stil Komadžer je nedavno optužio "univerzitet kao

Agenciju za zapošavanje" (*The New Republic*, 24 februar 1968.) Zaista, "nema te mašte kojom se za Dow Chemical Company, Marines ili CIA može tvrditi da su obrazovna preduzeća" ili institucije čiji je cilj traganje za istinom. Gradonačelnik Džon Lindzi (John Lindsay) postavio je pitanje o pravu univerziteta da "sebe naziva posebnom institucijom, odvojenom od ovozemaljskih poslova, dok se istovremeno bavi nekretninama i pomaže planiranje i procenjivanje projekata za vojsku u Vijetnamu" (*New York Times*, "The Week in Review", 4. maj 1969). Pretvarati se da je univerzitet "mozak društva" ili strukture moći, opasna je i arogantna besmislica - ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što društvo nije "telo", a da i ne govorimo o telu bez mozga.

Da ne bude nesporazuma, potpuno se slažem sa Stivenom Spenderom da bi za studente bila ludost da razruše univerzitete (iako su oni jedini koji to mogu efikasno da učine iz prostog razloga što na svojoj strani imaju brojnost, pa, prema tome, i realnu moć), jer kampusi predstavljaju ne samo njihovu realnu, već i jedinu moguću bazu. "Bez univerziteta ne bi bilo studenata" (p. 22). Međutim, univerziteti će ostati studentska baza samo onoliko dugo dok budu jedino mesto u društvu na kojem vlast nema poslednju reč - uprkos suprotnostima svih izopačenosti i hipokrizija. U sadašnjoj situaciji postoji opasnost da će ili studenti ili moć koja nastaje, kao u slučaju Berklija, pobesneti, ukoliko bi se to dogodilo, mladi pobunjenici bi jednostavno upleli još jednu nit u ono što se prikladno naziva "šablon nesreće". (Profesor Ričard A. Falk sa Prinstona.)

VI, za stranu 28, napomena 30

Fred M. Hečinger (Fred M. Hechinger) u članku "Campus Crisis", u *New York Times*, "The week in Review" (4. maj 1969.), piše: "Pošto su zahtevi posebno crnih studenata obično suštinski opravdani... reakcija je generalno blagonaklona". Čini se da je za današnje stavove o ovim stvarima karakterističan "Manifesto to the White Christian Churches and the Jewish Synagogues in

the United States and all other Racist Institutions" Džejsma Formana, koji je, mada javno čitan i distribuiran, pa otuda svakako "vest koju treba štampati", ostao neobjavljen sve dok ga *New York Review of Books* (10. jul 1969) nije štampao bez uvoda. Njegov sadržaj je, da se razumemo, polupismena fantazija i ne može se uzimati ozbiljno. Ipak to je više od šale, i nije tajna da se crnačka zajednica danas sumorno prepušta takvim fantazijama. Razumljivo je da bi vlast trebalo da bude uplašena. Ono što se ne može ni razumeti ni oprostiti jeste njen nedostatak imaginacije. Nije li očigledno da će gospodin Forman i njegovi sledbenici, ukoliko ne naiđu na opoziciju u zajednici u celini, i ukoliko im se čak da mala suma novca da bi se umirili, biti primorani da sprovedu program u koji možda ni oni sami nikada nisu verovali?

VII, za stranu 28, napomena 31

U pismu *New York Times*-u (datiranom 9. aprila 1969.), Lind pominje samo "nenasilne nemire kao što su štrajkovi i zaposedanja", ignorišući iz svojih razloga burne nasilne neredne radničke klase dvadesetih godina, i postavlja pitanje zašto ove taktike "jedna generacija prihvata kada je reč o radničko-upravljačkim odnosima... odbacuje kada se primenjuju u kampusima? ... kada neki sindikalni organizator izgubi posao u fabrici, njegovi drugovi napuštaju posao sve dok se slučaj ne reši." Čini se kao da Lind prihvata sliku o univerzitetu, što, nažalost, nije tako retko među upravama i administracijama, po kojoj kampus poseduje upravni odbor koji unajmljuje administraciju da upravlja njegovim vlasništvom, a ova zauzvrat unajmljuje fakultetsko osoblje da opslužuje svoje mušterije, studente. Ne postoji realnost koja korespondira sa ovom "slikom". Bez obzira koliko konflikti u akademskom svetu mogu biti žestoki, oni nemaju veze sa sukobom interesa i klasnom borbom

VIII, za stranu 28, napomena 32

Bajard Rastin (Bayard Rustin), crnački borac za građanska prava, rekao je sve što treba reći o toj stvari: Zvaničnici na koledžima bi trebalo da "prestanu da kapituliraju pred glupim zahtevima crnih studenata"; pogrešno je da "osećanje krivice i mazohizam jedne grupe dopušta drugom segmentu društva da se hvata za pištolj u ime pravde"; crni studenti su "patili od šoka integracije" i tražili su "lak način da se izvuku iz svojih problema"; ono što je crnim studentima potrebno jeste "dopunska nastava" tako da "mogu da računaju i da pravilno pišu", a ne "kursevi za dušu". (Citirano iz *Daily News*, 28. april 1969) Kakvo je to razmišljanje o moralnom i intelektualnom stanju društva koje traži toliko hrabrosti da bi se zdravorazumski govorilo o ovim stvarima! Još više plaši to što su verovatni izgledi da će za pet ili deset godina ovo "obrazovanje" u svahiliji (jedna vrsta devetnaestovekovnog jezika kojim su govorili arapski karavani sa slonovačom i robljem, hibridna mešavina bantu dijalekta sa ogromnim vokabularom pozajmljenim iz arapskog; vidi Enciklopedija Britanika, 1961), afričkoj literaturi i drugim nepostojećim predmetima biti protumačeno kao još jedna zamka kojom beli čovek sprečava Crnce da steknu adekvatno obrazovanje.

IX, za stranu, napomena 36

"Manifesto" Džejsma Formana (usvojen na Konferenciji za nacionalni ekonomski razvoj Crnaca), koji sam pomenula ranije i koji je on predstavio crkvama i sinagogama kao "tek početak obeštećenja koje nam se duguje kao ljudima koji su bili eksploatisani i degradirani, tretirani brutalno, ubijani i proganjani", čita se kao klasičan primer takvih jalovih snova. Po njemu "iz zakona revolucije sledi da će najugnjeteniji podići revoluciju", čiji je konačni cilj u tome da "mi moramo preuzeti vođstvo, potpunu kontrolu unutar Sjedinjenih Država, nad svime što postoji. Prošlo je vreme kada smo bili drugi po činu, a beli momci stajali na vrhu". Da bi se ostvario ovaj preokret, biće neophodno "upotrebiti sva potrebna sredstva, uključujući silu i moć oružja da se

obori kolonizator“. I dok on, u ime zajednice (koja, naravno, nikako ne stoji iza njega), "objavljuje rat“, odbija da "deli moć sa belcima“ i zahteva da "beli ljudi u ovoj zemlji... treba dobrovoljno da prihvate crnačko vodstvo“, on istovremeno apeluje "na sve hrišćane i Jevreje da upražnjavaju strpljenje, toleranciju, razumevanje i nenasilje“ u periodu koji može biti potreban - "da li će se to desiti i za hiljadu godina nije od značaja“ - da se zgrabi vlast.

X, za stranu 34, napomena 40

Jirgen Habermas (Jürgen Habermas), jedan od najmisaoonijih i najinteligentnijih teoretičara društva u Nemačkoj, dobar je primer za teškoće na koje nailaze ovi marksisti ili bivši marksisti kada se razilaze sa bilo kojim segmentom učiteljevog dela. U nedavno objavljenoj *Technik un Wissenschaft als 'Ideologie'* (Frankfurt, 1968), on nekoliko puta pominje da izvesne "ključne kategorije Marksove teorije, naime, klasna borba i ideologija, ne mogu više da se primenjuju bez mnogo problema (*umstandslos*). Poređenje sa esejem Andreja D. Saharova, koji je citiran ranije, pokazuje koliko je onima koji na "kapitalizam“ gledaju iz perspektive katastrofalnog eksperimenta na Istoku, lakše da odbace izandale teorije i slogane

XI, za stranu 52, napomena 62

Zakonske sankcije, koje, međutim, nisu njihova suština, usmerene su protiv onih građana koji - ne uskraćujući svoju podršku - žele da budu izuzetak; lopov i dalje očekuje da vlada zaštiti njegovu novostečenu imovinu. primećeno je da u najranijim zakonskim sistemima uopšte nije bilo sankcinja (Vidi Jounel, *op. cit.*, p. 276) Kazna za prekršioce zakona bilo je progonstvo ili stavljanje van zakona: kršeći zakon, kriminalac je stavljaio sebe izvan zajednice koja je taj zakon uspostavila.

Uzimajući u obzir "složenost zakona, čak i državnog zakona“, Passerin d'Entrèves (*op. cit.*, pp. 128 i dalje), ističe da "zaista postoje zakoni koji su više 'direktive' nego 'imperativi',

koji se više 'prihvataju' nego što se 'nameću', i čije se 'sankcije' ne sastoje nužno u mogućoj upotrebi sile od strane "suverena“. Oni je takve zakone poredio sa "pravilima igre, ili pravilima moga kluba, ili pravilima Crkve“. Ja im se povinujem "jer su za mene, za razliku od nekih mojih sugrađana, ta pravila 'valjana' pravila“.

Mislim da poređenje zakona sa "valjanim pravilima igre“, koje daje Passerin d'Entrèves, može da ide i dalje. Smisao ovih pravila nije u tome da im se dobrovoljno podvrgavam ili da teorijski prihvatom njihovu validnost, već u tome što u praksi ne mogu ući u igru ukoliko se ne povinujem ovim pravilima; moj motiv prihvatanja jeste moja želja da učestvujem u igri, a pošto ljudi postoje samo u množini, moja želja da igram identična je mojoj želji da živim. Svaki čovek se rađa u zajednici u kojoj već postoje zakoni koje on "poštuje“ pre svega zbog toga što ne postoji neki drugi način da uđe u veliku igru sveta. Ja mogu poželeti da promenim pravila igre, kao što to čini revolucionar, ili da za sebe napravim izuzetak, kao što to čini kriminalac, ali poricati pravila u principu nije obična "neposlušnost“, već odbijanje da se uđe u ljudsku zajednicu. Opšta dilema - zakon je ili apsolutno validan, pa mu je, prema tome, za legitimnost potreban neki besmrtni, božanski zakonodavac, ili je zakon jednostavno jedna zapovest iza koje ne stoji ništa osim državnog monopola na nasilje - jeste varka. Svi zakoni su pre "direktive“ nego "imperativi“. Oni usmeravaju međusobne ljudske odnose kao što pravila usmeravaju igru. A konačna garancija njihove validnosti sadržana je u staroj rimskoj maksimi *Pacta sunt servanda*.

XII, za stranu 63, napomena 72

Postoje neke kontroverze u vezi sa svrhom De Golove posete. Sami događaji svedoče da je cena koju je on, čini se, morao da plati za podršku vojske, bila rehabilitacija njegovih neprijatelja - amnestija za generala Salana, povratak Bidoa (Bidault), kao i

povratak pukovnika Lašeroa (Lacheroy), povremeno nazivanog "mučitelj u Alžiru". Čini se da se o pregovorima malo toga zna. Čovek dolazi u iskušenje da pomisli kako je nedavna rehabilitacija Petena (Pétain), koga opet veličaju kao "pobednika kod Verdena", i, što je još važnije De Golovo neverovatno, bezočno lažno saopštenje odmah po povratku, u kojem optužuje Komunističku partiju za ono što Francuzi danas nazivaju *les événements*, deo nagodbe. Bog zna da li je to tako, ali jedini prigovor koji je vlada mogla da uputi Komunističkoj partiji i sindikatima bio je to što im je nedostajala moć da spreče *les événements*.

XIII, za stranu 69, napomena 75

Bilo bi interesantno znati da li i u kojoj meri alarmantna stopa nerešenih zločina odgovara ne samo dobro poznatom spektakularnom porastu kriminalnih prestupa, već i nedvosmislenom povećanju policijske brutalnosti. Nedavno objavljen *Uniform Crime Report for the United States*, Edgara Huvera (J. Edgar Hoover) (Federal Bureau of Investigation, United States Department of Justice, 1967.), ne ukazuje na broj stvarno rešenih zločina - za razliku od onih "okončanih hapšenjem" - ali se u sažetom pregledu zaista napominje da je broj zločina koji je policija rešila opao za 8% u 1967. godini. Samo 21,7 (ili 21,9)% svih zločina "okončano je hapšenjem", a od toga samo 75% je moglo da se pojavi na sudu, gde je samo oko 60% optuženih proglašeno krivim. Prema tome, izgledi kriminalaca su tako visoki da se konstantan porast kriminalnih prestupa čini jedino prirodan. Šta god da su uzroci spektakularnog opadanja policijske efikasnosti, opadanje policijske moći je evidentno, a samim tim povećava se i verovatnoća brutalnosti. Studenti i drugi demonstranti liče na glinene golubove za policiju koja je navikla da retko kada uspeva da uhvati nekog kriminalca.

Ovu situaciju je teško je upoređivati sa situacijom u drugim zemljama zbog različitih statističkih metoda koje se primenjuju. Ipak, reklo bi se da porast neotkrivenih zločina, iako se čini

da je to prilično opšti problem, nigde nije dostigao tako alarmantne proporcije kao u Americi. U Parizu, na primer, stopa rešenih zločina opala je sa 62% u 1967 godini na 56% u 1968 godini, u Nemačkoj sa 73, 4% u 1954. na 52, 2% u 1967., a u Švedskoj je 1967 godine bilo rešeno 41% zločina. (Vidi "Deutsche Polizei", u *Der Spiegel*, 7 april 1967.)

XIV, za stranu 70, napomena 76

Solženjicin pokazuje na konkretnim detaljima kako su Staljinove metode upropastile pokušaje racionalnog ekonomskog razvoja, i čovek se nada da će ova knjiga označiti kraj mita o tome da su teror i ogroman gubitak ljudskih života bili cena koja se morala platiti za brzu industrijalizaciju zemlje. Brzi progres je napravljen posle Staljinove smrti, a ono što danas posebno pada u oči jeste to da Rusija zaostaje ne samo u odnosu na Zapad, već i u odnosu na većinu satelitskih zemalja. Što se toga tiče, čini se da u Rusiji nije preostalo mnogo iluzija, ako ih je uopšte ikada i bilo. Pripadnici mlađe generacije, posebno veterani iz drugog svetskog rata, veoma dobro znaju da je samo čudo spaslo Rusiju poraza 1941. godine, kao i da je to čudo bila brutalna činjenica da je neprijatelj bio još gori od domaćeg vladara. Ono što je tada prevagnulo jeste to što je policijski teror bio smanjen pod pritiskom nacionalne opasnosti; ljudi, prepušteni sami sebi, mogli su ponovo da se okupe i da generišu dovoljnu moć da poraze stranog osvajača. Kada su se vratili iz zarobljeničkih logora ili sa prinudnog rada, odmah su bili poslani u radne i koncentracione logore da ne bi stekli naviku slobode. Upravo ova generacija, koja je okusila slobodu za vreme rata i teror posle njega, jeste ta koja osporava tiraniju sadašnjeg režima.

XV, za stranu 84, napomena 86

Niko pri zdravoj pameti ne može da poveruje - kao što su izvesne grupe nemačkih studenata nedavno teoretisale - da će pobunjenici, tek kada vlada bude naterana da "otvoreno prime-

njuje nasilje", biti u stanju "da se bore protiv ovog usranog društva (*Scheissgesellschaft*) adekvatnim sredstvima i da ga unište". (Citirano iz *Der Spiegel*, 10. februar, 1969., p. 30.) Ova lingvistički (mada jedva intelektualno) vulgarizovana nova verzija starog komunističkog nonsensa iz tridesetih godina da je pobjeda fašizma bila na dobro onih koji su bili protiv njega, ili je obična gluma, "revolucionarna" varijanta hipokrizije, ili svedoči o političkom idiotizmu "vernika" Na stranu to što je pre četrdeset godina iza toga stajala Staljinova smišljena prohitlerovska politika, a ne samo glupavo teoretisanje.

Svakako, ne treba biti posebno iznenađen što su nemački studenti više okrenuti teoretisanju, i što su manje nadareni za političku akciju i političko prosuđivanje od svoji kolega u drugim, politički srećnijim zemljama; i što je "izolacija inteligentnih i vitalnih umova" u Nemačkoj" izražena, što je polarizacija beznađejnija nego bilo gde drugde, i što je njihov uticaj na političku klimu u sopstvenoj zemlji, izuzimajući fenomen protivljenja, ravan nuli. Složila bih se, takođe, sa Spenderom (vidi "The Berlin Youth Model", u *op. cit.*) u vezi sa ulogom koju u ovoj situaciji ima još bliska prošlost, tako da studenti "izazivaju ozlojeđenost ne toliko zbog njihovog nasilja, već zbog toga što su oni ti koji podsećaju... oni takođe izgledaju kao duhovi koji su ustali iz na brzinu" zatrpanih grobova. Pa, ipak, kada je sve ovo rečeno i na pravi način uzeto u obzir, ostaje čudna i uznemirujuća činjenica da se nijedna grupa nove leveice u Nemačkoj, čije je bučno protivljenje nacionalističkim i imperijalističkim politikama drugih zemalja notorno ekstremističko, nije ozbiljno pozabavila priznavanjem granice na Odri i Nisi, što je, konačno, presudno pitanje nemačke spoljne politike i probni kamen nemačkog nacionalizma od poraza Hitlerovog režima.

XVI, za stranu 93, napomena 99

Danijel Bel se oprezno nada, jer je svestan da naučni tehnički rad zavise od "teorijskog znanja [koje] se traži, testira i kodi-

fikuje na bezinteresni način" (*op. cit.*) Možda je taj optimizam opravdan sve dotle dok su naučnici i tehnolozi nezainteresovani za moć, i dok ih brine samo društveni prestiž, odnosno, sve dok niti upravljaju niti vladaju. Pesimizam Noama Čomskog, "ni istorija, ni psihologija, ni sociologija nam ne daju neki poseban razlog da se radujemo vlasti novih mandarina", možda je preteran; još nema istorijskih presedana, a naučnici i intelektualci koji sa takvom žalosnom regularnošću pokazuju volju da služe svakoj vladi koja se zatekne na vlasti, nisu "meritokrate" već pre ljudi koji se penju lestvicama društvenog uspeha. Međutim, Čomski je potpuno u pravu kada postavlja pitanje. "Sasvim uopšteno, kakvih ima osnova da se pretpostavi da će oni, čije se pretenzije na moć zasnivaju na znanju i tehnici, biti dobroćudniji u sprovođenju moći od onih čije se pretenzije zasnivaju na bogatstvu ili aristokratskom poreklu?" (*Op. cit.*, p. 27.) Postoje svi razlozi da se postavi i komplementarno pitanje: Na osnovu čega se može pretpostaviti da resantiman protiv meritokratije, čija se vladavina zasniva isključivo na "prirodnoj" obdarenosti, odnosno na sposobnosti mozga, neće biti opasniji, nasilniji od resantimana ranije ugnjetenih grupa koje su bar imale utehu da njihovo stanje nije prouzrokovano njihovom sopstvenom "greškom"? Nije li osnovano pretpostaviti da će ovaj resantiman gajiti sve one zločinačke karakteristike jednog rasnog antagonizma, različitog od običnih klasnih sukoba, sve dotle dok se on sam bavi prirodnim činjenicama koje se ne mogu promeniti, pa otuda i stanje od kojeg bi čovek mogao da se oslobodi samo uništenjem svih onih koji imaju viši IQ? A pošto bi u takvoj konstelaciji brojčana moć manje sposobnih bila preovlađujuća, a društvena mobilnost jednaka nuli, nije li verovatno da će opasnost od demagoga i populističkih vođa biti toliko velika da će meritokratija biti naterana na tiraniju i despotizam?

XVII, za stranu 97, napomena 106

Stjuart Olsop (Stewart Alsop), u oštromnoj kolumni "The Wallace Man", u *Newsweek*, 21 oktobar 1968., ukazuje na poen-

tu. "Možda nije liberalno to što čovek Valas ne želi da, u ime integracije, šalje svoju decu u loše škole, ali to uopšte nije neprirodno. Nije neprirodno ni to što on brine o "zlostavljanju" svoje žene ili što gubi jednakost u svojoj kući, jer je to sve što on ima!" On takođe citira najefektniji iskaz demagogije Džordža Valasa: "Ima 535 članova Kongresa, i dobar deo tih liberala ima i decu. Zna li koliko njih šalje svoje mališane u državne škole u Vašingtonu? Šest."

Drugi odličan primer loše isplanirane integracione politike nedavno je objavio Neil Maksvel (Neil Maxwell) u *The Wall Street Journal* (8. avgust 1968.). Federalna vlada podstiče integraciju škola na Jugu tako što ukida federalne fondove u slučaju flagrantnog neprihvatanja. U jednom takvom slučaju povučeno je 200.000 dolara godišnje pomoći. "Od ukupne sume, 175.000 dolara otišlo je direktno školama za Crnce... Belci su hitro podigli poreze da bi nadoknadili ostatak od 25.000 dolara." Ukratko, ono što se pretpostavljalo da će pomoći obrazovanju Crnaca ima "porazan uticaj" na njihov postojeći obrazovni sistem, i gotovo nikakav uticaj na škole za belce.

XVIII, za stranu 103, napomena 110

U tmurnoj klimi ideološkog govora i brbljanja u debati studentata na Zapadu, ove teme retko imaju priliku da budu razjašnjene; zaista, po rečima Gintera Grasa, "ova zajednica, verbalno tako radikalna, uvek je tražila i pronalazila način da pobegne". Takođe je tačno da je ovo posebno primetno i iritirajuće među nemačkim studentima i drugim pripadnicima Nove levice. "Oni ne znaju ništa, ali o tome znaju sve", kako je to, prema Grasu, sumirao jedan mladi istoričar u Pragu. Hans Magnus Encensberger izražava opšti nemački stav; Česi pate od "jednog ekstremno ograničenog horizonta. Njihova politička supstanca je slaba." (Vidi Günter Grass, *op. cit.*, pp. 138-142.) Kao kontrast ovoj mešavini gluposti i drskosti, atmosfera među studentima na Istoku je osvežavajuća, mada se čovek strese pri pomisli na previsoku

cenu koja se za to plaća. Jan Kavan, češki studentski vođa, piše: "Prijatelji iz Zapadne Evrope često su mi govorili da se mi borimo samo za buržoasko-demokratske slobode. Ali ja nekako ne mogu da pravim razliku između kapitalističkih i socijalističkih sloboda. Ono što ja priznajem jesu osnovne ljudske slobode" (*Ramparts*, septembar 1968.) Sa sigurnošću se može pretpostaviti da bi on imao sličan problem sa distinkcijom između "progresivnog i represivnog nasilja". Međutim, bilo bi pogrešno zaključiti, kao što se to često čini, da ljudi u zapadnim zemljama nemaju legitimne pritužbe upravo u stvarima slobode. Svakako je prirodno "da je stav koji Česi imaju prema studentima na Zapadu u velikoj meri obojen zavišću (Spenderov citat iz jednih studentskih novina, *op. cit.*, p. 72), ali je takođe tačno da njima nedostaju izvesna, manje brutalna, ali ipak veoma bitna iskustva političke frustracije

Indeks

Alsop, Stewart,	127	Clausewitz, Karl von,	16, 17, 47, 47n
Alžir,	23, 67, 123	Columbia University,	100, 100n, 116
<i>American Political Science Review, The,</i>	91n	Commager, Henry, Steele,	26, 68, 107n, 118
Aron, Raymond,	63n, 113-114	<i>Commonweal,</i>	33
Bakunjin, Mihail,	113	<i>Commentary,</i>	39n
Barion, Jacob,	20n	Cooper, D. G.,	115
Barnes, Peter,	40n	Cornell University,	28, 115
Beaufre, André,	11n	Cromer, Lord,	68
Bell, Daniel,	92, 126	Dedijer, Vladimir,	18n
Bergson, Henri,	20, 88, 93	de Gaulle, Charles,	63, 123
Berlin, Isaiah,	38n	Deming, Barbara,	90n
Bidault, Georges,	123	DesJardins, Gregory,	50n
Bodin, Jean,	49	Dreyfus, Alfred,	90
Böll, Heinrich,	59n	Dutschke, Rudi,	101n
Borkenau, Franz,	60n-61n	Ehmann, Christoph,	35n
Brzezinski, Zbigniew,	116, 118	<i>Encounter,</i>	118
Calder, Nigel,	10n, 11n, 18n, 79n	Encyclopedia	
Castro, Fidel,	31n	Britannica,	121
Chomsky, Noam,	14, 14n, 22n, 33n, 61n, 81n, 127,	Encyclopedia of the Social Sciences,	16
Ciceron,	55n	Engels, Friedrich,	10, 16-17, 20n, 29, 32n, 113
City College of New York,	28, 115		

Hana Arent

Engleska, 49, 67, 113, 116

d'Entrevès, Alexander
Passerin, 48, 54

Enzensberger, Hans
Magnus, 128

Falk, Richard A., 119

Fanon, Frantz, 20, 23, 29-30, 31n, 83, 87, 90, 94, 114

Feurbach, Ludwig, 113

Finer, S. E., 91n, 103n

Fogelson, Robert M., 96n

Fontenelle, Bernard
le Bovier de, 36

Forman James, 97, 119-120, 121

Fulbright, William, 25

Gandhi, Mahatma, 67

Gans, Herbert J., 105n

Glazer, Nathan, 116

Goodwin, Richard N., 14

Grass, Günter, 101n, 105n, 128

Gray, J. Glenn, 85n

Guevara, Che, 31n

Habermas, Jürgen, 122

Halevy, Daniel, 89n

Harbold, William H., 36n

Harvard University, 115, 117

Hechinger, Fred M., 100n, 119

Hegel, Georg
Friedrich, 21, 36, 38-39, 71, 114

Heidelberg
University, 117

Herzen, Alexander, 38

Hitler, Adolf, 54, 67, 126

Hobbes, Thomas, 12, 49, 87

Hošimin, 31

Hoover, J. Edgar, 124

Hull University, 113

Jouvenel, Bertrand de, 47, 48, 52, 94n, 122

Jugoslavija, 31n

Kant, Immanuel, 38

Katarina Velika, 94

Kavan, Jan, 128

Klinneberg, Otto, 79n

Kohout, Pavel, 104

Ksenofon, 64n

Lacheroy, Colonel, 123

Laing, R. D., 115

Lenjin, 9, 20, 32, 34

Lessing, Gotthold
Ephraim, 36

Lettvin, Jerome, 25n, 26

Liberation, 90n

Lindsay, John V., 119

Lorenz, Konrad, 78n, 89

Lübke, Karl-Heinz, 57n,

Lynd, Staughton, 28, 120

Madison, James, 52

Mao Cetung, 19, 31n, 48,

O nasilju

Massu, Jacques, 63

Marx, Karl, 19, 20, 21, 23n, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 46, 71, 91, 93, 113, 122

Maxwell, Neil, 128

McCarthy, Eugene, 108

McIver, R. M., 47n

Melville, Herman, 81

Mill, John Stuart, 50, 51

Mills, C. Wright, 45

Mitscherlich, Alexander, 78n

Montesquieu,
Charles L. de, 41

Napoleon
Bonaparte, 64, 100

Nečajev,
Sergej Kravinski, 113

New Republic, The, 68n, 116, 118

*New York Daily
News*, 121

*New York Review
of Books*, 25n, 113, 120

New York Times, 29n, 59n, 100n, 119, 120

*New York
Times Magazine*, 25n

New Yorker, The, 14n, 27n

Newsweek, 40n, 127

Nietzsche, Friedrich, 56, 93

Nisbet, Robert A., 39n

Nixon, Richard, 108

O'Brien, Conor
Cruise, 100

O'Brien, William, 100

Parekh, B. C., 113

Pareto, Vilfredo, 90, 91, 102, 103

Pascal, Blaise, 36

Péguy, Charles, 33

Pétain, Henry
Philippe, 124

Platon, 56

Portmann, Adolf, 76, 117

Princeton University, 117, 119

Proudhon, P.-J., 15, 36

Public Interest, The, 92n, 116

Ramparts, 129

Rand Corporation, 11n

Robespierre,
Maximilien, 83

Renan, Joseph
Ernest, 16

Review of Politics, 36n

Rockefeller,
Nelson A., 108

Rousseau,
Jean Jacques, 47n

Rustin, Bayard, 120

Saharov, Andrej D., 17, 59n, 105n, 122

Salan, Raoul, 123

Sartre, Jean-Paul, 20, 21, 22, 29, 31, 47, 113, 114, 115

Hana Arent			
Schaar, John,	25n, 40n, 58n, 116, 117	Thring, M. W.,	18n
Schapiro, Leonard,	113	Tinbergen, Nikolas,	76n, 79n
Schelling,		Tito, Josip Broz,	31n
Thomas C.,	14n	Trocki, Lav,	46n
Schelsky, Helmut,	116	University of California (Berkeley),	24n, 40, 58n, 68, 119
<i>Science</i> ,	76n		
Selden, John,	106		
Silver, Allan A.,	97n	Valery, Paul	
Sjedinjene Države,		Ambroise,	109
Solženjicin,		Venturi, Franco,	38n
Aleksandar I.,	70, 125	Verden,	124
Sorel, Georges,	20, 30, 45, 83, 88, 89, 90, 91, 102	Vijetnam,	23, 61, 68, 81n, 119
Spender, Stephen,	26n, 27, 31n, 33n, 41n, 54, 63n, 83n, 117, 119, 126, 129	Voltaire, François,	47
Spengler, Oswald,	88	von Holst, Erich,	77n, 79n
<i>Spiegel, Der</i> ,	23n, 33n, 35n, 101n, 125	Wald, George,	27, 117
Staljin, Josif,	" 67, 125, 126	Wallace, George,	127
Steinfels, Peter,	33	Wallace, John M.,	50n
Strausz-Hupé,		<i>Wall Street</i>	
Robert,	47	<i>Journal, The</i> ,	128
Students for a Democratic Society (SDS),	83n	Weber, Max,	45, 46, 47n
		Wheeler, Harvey,	10, 16n, 17n
		Wilson, Edmund,	41n
		Wilson, James,	12
		Wolin, Sheldon,	25n, 40n, 58n, 116, 117